

III skyrius

LIETUVOS RESPUBLIKOS KONSTITUCIJOS PRINCIPAI

1 poskyris. Konstitucinių principų samprata

2 poskyris. Pirminiai, sudėtiniai ir išvestiniai konstituciniai principai

3 poskyris. Konstitucinių principų tipologijos problema

4 poskyris. Koordinaciniai principai

5 poskyris. Determinaciniai principai

1. Skyriuje aptariama konstitucinių principų samprata ir ypatumai lyginant su teisės principais apskritai, nagrinėjama konstitucinių principų santykis su konstitucinėmis normomis, Konstitucijos tekstu, konstitucine jurisprudencija ir konstitucine doktrina, jų vieta konstitucinės teisės sistemoje ir reikšmė konstitucinei bei statutinei teisei. Parodoma, kad konstitucinių principų turinys negali būti grindžiamas žemesnės nei Konstitucija teisinės galios aktais, bet yra atkleidžiamas palaipsniui Konstituciniam Teismui oficialiai aiškinant Konstituciją, formuojant konstitucinę doktriną.

2. Pagal tai, kaip konstituciniai principai išreikšti (suformuluoti) Konstitucijos tekste, jie skirstomi į pirminius, sudėtinius ir išvestinius. Visos šios trys konstitucinių principų rūšys yra tarp savęs glaudžiai susijusios.

3. Pagal tai, kokių mastu konstituciniai principai kreipia teisės sistemą ir lemia paties konstitucinio bei teisinio reguliavimo turinį, jie klasifikuojami į koordinacinius ir determinacinius principus.

4. Atskirai aprašomi Konstitucijos viršenybės, Konstitucijos vientisumo, teisinės valstybės (teisės viešpatavimo), demokratijos ir suvereniteto, pilietinės visuomenės, valdžių padalijimo, pasaulietinės valstybės, valstybės socialinės orientacijos, taip pat valstybės geopolitinės orientacijos principai, jų įtvirtinimas Lietuvos Respublikos Konstitucijoje ir konstitucinėje doktrinoje. Visi šie konstituciniai principai apibūdinami „nesikreipiant“ į statutinės teisės šakų šaltinius. Parodoma, jog šių principų turinio atkleidimas yra dinamiškas, nesiliaujantis procesas.

1 poskyris**KONSTITUCINIŲ PRINCIPŲ SAMPRATA****1.1. Teisės principų samprata ir funkcijos****1.2. Teisės principai ir konstituciniai principai****1.3. Konstituciniai principai ir konstitucinės normos****1.4. Konstituciniai principai ir statutinė teisė****1.5. Dar kartą apie konstitucinius principus ir konstitucines normas****1.1. Teisės principų samprata ir funkcijos**

Nagrinėjant Lietuvos Respublikos konstitucinius principus, iš pradžių reikia susitarti dėl čia vartojamos svarbiausios – principų – sąvokos reikšmės. Žodis *principas* kilęs iš lotyniško žodžio *principium* ir reiškia *pradžią, pagrindą*. Sekant *Tarptautinių žodžių žodynu*, principą galima apibūdinti kaip „įsitikinimą, lemiantį žmogaus santykių su tikrove, jo elgesio ir veiklos normas“, kaip „pagrindinę kurios nors teorijos, koncepcijos idėją, pradinį teiginį“, kaip „svarbiausiąją kurios nors organizacijos struktūros arba veiklos taisyklę“, kaip „pagrindinę kurio nors įrengimo, mechanizmo sandaros arba veikimo savybę“¹. Kaip matyti iš pateiktų apibūdinimų, principas bendriausia prasme suvokiamas kaip kreipiantis pradą, grindžiantis tam tikro reiškinių turinį, jo konkrečias apraiškas ar atskirus elementus. Tokia yra bene visuotinai pripažinta šios sąvokos reikšmė.

Jeigu principai apskritai suvokiami kaip tam tikro reiškinių (sistemos, organizacijos, teorijos, koncepcijos ir t.t.) pamatinės nuostatos, fundamentalūs pradai, tai *teisės principai* yra teisės sistemos pamatinės nuostatos, kuriomis grindžiamas teisinis reguliavimas ir teisinė praktika, bendrasis ir individualusis teisinis reguliavimas bei teisės realizavimas. Taigi teisės principai persmelkia ir teisinį reguliavimą, ir teisinę praktiką.

Apibūdinant teisės principų funkcijas teisės sistemos atžvilgiu, paprastai nurodomas jų pozityvus, „organizuojantis“ poveikis teisės sistemai: teisės principai yra tarsi „iš viršaus užkraunami“ ant teisės normų ir

¹ *Kvietkauskas V.* (ats. red.). *Tarptautinių žodžių žodynas*. Vilnius, Vyriausioji enciklopedijų redakcija, 1985. P. 399.

tokiu būdu užtikrina, kad teisės normos sudarys vieningą visumą ir kad vienos srityse tam tikrų normų veikimas bus apribotas, užtat jis galės būti išplėstas į kitas sritis; taigi teisės principai lemia teisės normų turinį ir jų taikymą¹. Būtent tai turima galvoje, kai sakoma, kad teisės principai kreipia teisės sistemos, teisinio reglamentavimo ar atskirų teisės institutų turinį. Teisės principai užtikrina teisės sistemos darną, jos elementų neprieštarinumą.

Teisės principai, be „organizuojančios“ funkcijos, atlieka ir kitą svarbią funkciją. Jie yra svarbus *kriterijus*, leidžiantis patikrinti, ar teisės aktai arba pareigūnų veikla nenukrypsta nuo tam tikrų teisinių standartų. Toks nukrypimas visuomet yra teisinio reguliavimo nenuoseklumo, prieštarin-gumo požymis ir duoda pagrindą kritikuoti tam tikrus teisės aktus ar pareigūnų veiklą, kartais – net visą teisinę sistemą. Taigi teisės principuose slypi teisinio reguliavimo *kritikos potencialas*. Principų žinojimas leidžia vertinti teisę, ne tik ją pažinti.

1.2. Teisės principai ir konstituciniai principai

Konstituciniai principai, juos lyginant su kitais teisės principais, yra ypatingi. Konstituciniais principais grindžiami visi teisinio teksto elementai, *visa teisės sistema*. Jei teisės norma neatitinka kurio nors konstitucinio principo, sakoma ne tik kad ji *prieštarauja* šiam principui (nuo jo nukrypsta), bet ir kad ji yra *antikonstitucinė*. Taigi konstituciniai principai *legalizuoja* ir *legitimuoja* teisės aktuose nustatytą reguliavimą, visus teisinius sprendimus, t.y. leidžia juos vertinti kaip teisėtus ir teisingus bei drauge *daro* juos teisėtus. Ir priešingai: prieštaravimas konstituciniams principams teisinį reguliavimą *delegitimuoja* ir *anuliuoja* – jis nėra laikomas teisėtu ir teisingu, gali būti net pripažįstamas neturinčiu teisinės galios.

Užbėgant tolesniam dėstymui už akių, galima pateikti tokį pavyzdį. Visuotinai pripažinta, kad visų žmonių lygybė prieš įstatymą ir teismą yra pamatinis šiuolaikinės demokratinės valstybės ir jos teisės principas. Šis principas įtvirtintas ir Lietuvos Respublikos Konstitucijos 29 str. 1 d., kurioje nustatyta, kad įstatymui, teismui ir kitoms valstybės institucijoms ar pareigūnams visi asmenys lygūs (smulkiau apie asmenų lygybės princi-

¹ *Alekseev S. S.* Obščaja teorija prava. T. 2. Moskva: Juridičeskaja literatura, 1982. S. 50–52; *Bayles M. D.* Principles of Law: A Normative Analysis. Dordrecht, Boston, Lancaster & Tokyo: D. Reidel Publishing Company, 1987. P. 11–14; *MacCormick N., Weinberger O.* An Institutional Theory of Law: New Approaches to Legal Positivism. Dordrecht, Boston, Lancaster & Tokyo: D. Reidel Publishing Company, 1986. P. 67–74; *Protasov V. N.* Čto i kak reguliruet pravo. Moskva: Jurist", 1995. P. 45–48.

pą ir jo įtvirtinimą Lietuvos Respublikos Konstitucijoje bus rašoma toliau). Gi pagal Žalos, padarytos neteisėtais kvotos, tardymo, prokuratūros ir teismo veiksmais, atlyginimo įstatymą (4 str. 1 d. 1 p.) teisę į žalos atlyginimą turėjo tik tie dėl neteisėtų teismo veiksmų materialinę ar moralinę žalą patyrę asmenys, kurių atžvilgiu byla buvo nutraukta arba nuvestas asmuo buvo išteisintas panaikinant įsiteisėjusį apkaltinamąjį nuosprendį, t.y. kurių atžvilgiu nuosprendis buvo panaikintas kasacinėje instancijoje. O jei neįsiteisėjęs nuosprendis buvo panaikintas dar apeliacinėje instancijoje, žalą patyręs asmuo negalėjo tikėtis, kad ji bus atlyginta. Konstitucinis Teismas konstatavo, kad konstitucinis visų asmenų lygybės principas įpareigoja valstybę vienodai veiksmingomis priemonėmis ginti kiekvieno asmens teises ir laisves, ir pripažino minėtą įstatymo nuostatą prieštaraujančia Konstitucijos 29 str. 1 d. – konstituciniam visų asmenų lygybės principui (Konstitucinio Teismo 2000 m. birželio 30 d. nutarimas).

Konstituciniams principams gali prieštarauti ir teisinė praktika, konkrečių asmenų teisiškai reikšmingi veiksmai ar neveikimas. „Klasikinis“ pavyzdys čia galėtų būti vadinamosios *Mirandos taisyklės* nustatymas. Įtariamasis buvo apklausiamas tardytojų ir policijos pareigūnų. Tai vyko ne tik nedalyvaujant advokatui, bet ir sulaikytojo neįspėjus, jog jis turi teisę į advokatą. JAV Aukščiausiasis Teismas nutarė, kad sulaikytasis dar prieš apklausą turėjo būti aiškiai informuotas, jog jis turi teisę tylėti, jog viskas, ką jis pasakys, gali būti panaudota teisme prieš jį, jog jis turi teisę konsultuotis su advokatu, jog jį apklausiant gali dalyvauti advokatas, o jei sulaikytasis neturi lėšų, advokatas jam bus paskirtas¹. Visos šios sulaikytojo (įtariamojo, kaltinamojo) teisės, o kartu ir teisėsaugos pareigūnų pareiga sulaikytąjį aiškiai apie jas informuoti išplaukia iš kiekvieno asmens konstitucinės teisės į tinkamą teisinį procesą bei teisės neduoti parodymų prieš save. Neinformuodami sulaikytojo apie šias teises, pareigūnai pažeidžia pamatinius principus, pagal kuriuos kiekvienas turi teisę neduoti parodymų prieš save ir teisę į tinkamą teisinį procesą, suponuojančią ir teisę į gynybą dalyvaujant advokatui. Svarbu štai kas: iki šios bylos įstatymuose nebuvo numatyta, kad sulaikytajam apie jo teises būtinai turi būti paaiškinta – tai nustatė teismas, nagrinėdamas konkrečią praktinę situaciją. Vadinas, nebuvo normų, buvo tik bendri konstituciniai principai, kurių nevalia pažeisti ir kuriuos pareigūnai vis dėlto pažeidė².

¹ *Miranda v. Arizona*. 384 U.S. 436 (1966).

² Plg. Konstitucinio Teismo 2001 m. vasario 12 d. nutarimą, kuriame konstatuota, kad: „teisė turėti advokatą reiškia asmens teisę pačiam pasirinkti advokatą, taip pat teisę turėti valstybės paskirtą advokatą. Asmens teisė turėti advokatą suponuoja ir asmens teisę, kad jis

Taigi *konstituciniai* principai yra ypatingi tuo, kad dėl jų aukštesnės, lyginant su kitais teisės principais, teisinės galios konkurencija tarp konstitucinių ir kitų teisės principų logikos požiūriu yra negalima. Įstatymų leidėjas gali formuluoti principus, kuriais grindžiamas konkretus įstatymas, bet jie negali pažeisti konstitucinių principų (Konstitucinio Teismo 1996 m. vasario 28 d. nutarimas). Jeigu teisės principai apskritai užtikrina teisės sistemos darną, tai dėl konstitucinių principų teisės sistemos darną įgauna apibrėžtą kryptį.

1.3. Konstituciniai principai ir konstitucinės normos

Koks yra konstitucinių principų santykis su kitais konstitucinės materijos elementais, pirmiausia – su konstitucinėmis normomis? Aiškinantis šį dalyką, reikia atsižvelgti į teisės teorijos literatūroje apibūdinamą teisės normų ir teisės principų santykį, į bendrąją teorinę teisės sampratą. Kiekviena teorija turi išlaikyti „atitikimo testą“: jei faktai jos nepatvirtina, gali būti, kad faktai privers koreguoti pačią teoriją. Pažiūrėkime, kaip literatūroje vyraujanti teisės samprata siūlo traktuoti konstitucinius principus.

Kaip žinia, vyrauja požiūris, jog teisė susideda iš normų – visuotinai privalomų ir valstybės garantuojamų elgesio taisyklių, be kita ko, sudarančių maždaug nuoseklią sistemą. Pačios teisės normos logiškai (bet toli gražu nebūtinai teisės akto tekste) konstruojamos pagal formulę „jeigu – tai – priešingu atveju“ (hipotezė + dispozicija + sankcija).

Kur šioje *normų* sistemoje teisės principų vieta? Ar jie yra kažkas, kas *įkūnyta* kiekvienoje teisės normoje, t.y. ar principai yra pačių normų elementas, ar jie yra kažkur *šalia* teisės normų, galbūt „virš“ jų? O gal apskritai teisės principai yra *už* teisės kaip normų sistemos ribų? Juk teisės principai nepaklūsta aukščiau nurodytai griežtos struktūros schemai, negali būti į ją „sutalpinti“. Tiesa, sakoma, kad teisės normų struktūra gali būti ir paprastesnė, apimti tik hipotezę ir dispoziciją arba tik dispoziciją ir sankciją. Bet kalbant apie principus, negelbsti ir šis (lankstesnis) požiūris į normos loginę struktūrą. Juk principuose kartais apskritai sunku išskirti bent vieną, atrodo, būtiną normos elementą – dispoziciją. „Įstatymui, teismui ir kitoms valstybės institucijoms ar pareigūnams visi asmenys lygūs“ (Konstitucijos 29 str. 1 d.). Kur čia norma, kurią būtų galima konstruoti pagal įprastinę trinarę (arba dvinarę) schemą?

Pažvelgę įdėmiau, pamatysime, kad tokių teiginių Konstitucijoje gau-

su: jų privalomumas, kaip ir jų fundamentalumas, nekelia abejonių, bet juos vargu ar galima pavadinti normomis įprastine prasme. „Lietuvos valstybę kuria Tauta. Suverenitetas priklauso Tautai“ (2 str.). „Valdžios įstaigos tarnauja žmonėms“ (5 str. 3 d.). „Konstitucija yra vientisas ir tiesiogiai taikomas aktas“ (6 str. 1 d.). „Lietuvos valstybės teritorija yra vientisa ir nedalijama į jokių valstybinių darinius“ (9 str. 1 d.). „Lietuvos valstybės sostinė yra Vilniaus miestas – ilgaamžė istorinė Lietuvos sostinė“ (17 str.). „Žmogaus teisės ir laisvės yra prigimtinės“ (18 str.). „Tėvai ir globėjai nevaržomi rūpinasi vaikų ir globotinių religiniu ir doroviniu auklėjimu pagal savo įsitikinimus“ (26 str. 5 d.). „Šeima yra visuomenės ir valstybės pagrindas“ (38 str. 1 d.). „Valstybinės ir savivaldybių mokymo ir auklėjimo įstaigos yra pasaulietinės. Jose tėvų pageidavimu mokoma tikybos“ (40 str. 1 d.). „Valstybė gina vartotojo interesus“ (46 str. 5 d.). „Respublikos Prezidentas yra valstybės vadovas“ (77 str. 1 d.). „Teisėjas ir teismai, vykdydami teisingumą, yra nepriklausomi“ (109 str. 2 d.). „Savivaldybės pagal Konstitucijos bei įstatymų apibrėžtą kompetenciją veikia laisvai ir savarankiškai“ (120 str. 2 d.). „Valstybė globoja ir aprūpina karius, kurie eidami karo tarnybą nustoja sveikatos, taip pat karo tarnybą einant žuvusių ar mirusių karių šeimas“ (146 str. 1 d.). Ir t.t.

Tai Lietuvos Respublikos Konstitucijos citatos. Ganėtinai abstrakčių, turinčių normatyvumo krūvį, bet *ne kaip normas* sukonstruotų formuluočių nemaža ir įstatymuose, netgi poįstatyminiuose aktuose. Be abejo, tokios nuostatos suponuoja tam tikras teises ir pareigas (tai būdinga teisės normoms), bet jie veikiau traktuotini *kaip principai*, nes atitinka klasiškinį principų skirtumo nuo normų apibūdinimą, pasiūlytą dar H. L. A. Harto: „yra mažų mažiausiai du bruožai, skiriantys principus nuo normų. Pirmasis bruožas susijęs su laipsniu: principai, palyginti su normomis, yra platūs, bendri ir nekonkretizuoti ta prasme, kad dažnai tai, kas būtų laikoma daugeliu skirtingų normų, gali būti apibūdinama kaip vieno principo išraiškos. Antrasis bruožas yra toks: principai daugiau arba mažiau aiškiai nurodo tam tikrą siekį, tikslą, teisės turėjimą arba vertybę, todėl tam tikra prasme manoma, kad pageidautina juos ginti arba jų laikytis, taigi jie vertinami ne tik kaip teikiantys juos išreiškiančių normų paaiškinimą arba loginį pagrindimą, bet kaip bent padedantys jas pateisinti“¹.

O gal pacituotos nuostatos nieko neįrodo? Juk gerai žinoma, kad nereikia ieškoti visos teisės normos viename teisės akto straipsnyje – tik jų visumoje, sistemoje. „Abstrakti teisės norma negali būti pridėta prie konkretaus įstatymo straipsnio. Tai griauja teisės normos sąvoką, kadangi ne visada įstatymo straipsniai turi visus normos elementus. Teisės norma visada turi tris elementus: numatomą teisinių santykių subjektų

¹ Hart H. L. A. Teisės samprata / Vertė E. Kūris. Vilnius: Pradai, 1997. P. 401.

elgesį, tokio elgesio sąlygas, padarinius, nesilaikant nustatytos taisyklės ar ją pažeidžiant. Išorinė teisės normos išraiškos forma įstatymo straipsnyje ne visada pakartoja minėtą loginę normos struktūrą. Teisės nuostatų dėstymo glaustumo sumetimais, taip pat vengiant kartojimosi, kai kurie teisės normos elementai praleidžiami. Hipotezė arba sankcija nepateikiama, nors jas galima suvokti iš straipsnio formuluotės arba ji nurodyta kito įstatymo straipsniuose. Kai teisės normos numato vienodas jų įgyvendinimo sąlygas (laikymosi, vykdymo ar taikymo), tikslinga straipsnyje nurodyti tų normų hipotezę ir ją deleguoti į visus kitus straipsnius, kuriuose išdėstytos atitinkamos taisyklės (dispozicijos). Analogiškai, jeigu dispozicijos pažeidimas numato vienodus padarinius, normų sankcija gali būti atskirame įstatymo straipsnyje. Kartais sankcijos iškeliamos už įstatymo, kuriame nustatytos atitinkamos dispozicijos, ribų, bet tų normų sankcijas lengva rasti tuose įstatymų straipsniuose, kur nurodytos pagrindinės atsakomybės rūšys. Tad teisės norma gali būti išreikšta keliuose įstatymo straipsniuose arba net įvairiuose įstatymuose ir juos papildančiuose aktuose¹.

Ši ilga citata pateikiama ne tik tam, kad dar kartą paskatintų nedėti lygybės ženklo tarp teisės normų ir teisės akto straipsnių (jų dalių), vadinasi, tarp teisės turinio ir teisės formos. Kad teisės normos negalima tapatinti su teisės akto struktūros elementu (straipsniu, juolab jo dalimi), yra aksioma. Tačiau net ir pripažįstant, kad normos yra „kažkas daugiau“ nei teisės akto straipsniai, kažkas tokio, ką reikia „iššifruoti“ analizuojant teisinį tekstą, lieka neatsakyta klausimą: o kur tuomet yra *teisės principų* vieta? Ar jie yra *normose*, ar *šalia* jų?

Dar daugiau: ar principai priskirtini sričiai to, „kas yra“, ar sričiai „to, kas turi būti“? Juk nepakanka pasakyti, kad teisės principai yra teisės sistemos pamatinės nuostatos, kuriomis grindžiamas teisinis reguliavimas – reikia dar atsakyti į klausimą, ar „grindžiamos“ reiškia „yra grindžiamos“, ar „turi būti grindžiamos“. Ką reiškia principas, kad visi asmenys lygūs įstatymui ir teismui? Ar tai, kad įvairiose normose *ir yra* įtvirtinta, jog jie yra lygūs, ar tai, kad normose *turi būti* įtvirtinta, jog visi asmenys yra lygūs, ir kad negali būti tokio teisinio reguliavimo, kuriame būtų įtvirtinta jų nelygybė?

Čia nėra galimybės gilintis į turiningą diskusiją šiuo klausimu. Yra autorių, kuriems principas – tai, kas „yra“: principas turi būti ne tik paskelbtas, tarkime, Konstitucijoje, bet ir įtvirtintas įvairiose teisės normose. Gal net daugiau tokių, kuriems principas – tai, kas „turi būti“: principui pakanka, kad jis kaip bendra nuostata būtų oficialiai paskelbtas – jei atskiros teisės normos ir neatitinka principo, pats principas dėl to niekur

¹ Vansevičius S. Valstybės ir teisės teorija. Vilnius: Justitia, 2000. P. 187.

nepranyksta.

Tikriausiai yra daugiau motyvų teisės principus laikyti tuo, kas „turi būti“ įtvirtinta teisės normose, negu tuo, kas jose „iš tikrųjų yra įtvirtinta“. Priešingu atveju, kiekvienąsyk nustačius, jog yra normų, kurios neatitinka tam tikrų principų, kiltų klausimas, ar tie principai apskritai „yra“, nes jie tarsi „negalioja“, yra *ne teisė* (suprantama kaip normos), bet – tik *pageidavimas, kokia teisė turėtų būti*, ir nežinia kodėl vadinami teisės principais.

Nuomonės išsiskiria ir atsakant į klausimą, ar principai yra „pačiose normose“, ar „šalia“ jų. Pagal vieną požiūrį teisės principai yra už teisės kaip normų sistemos ribų; jie gali būti arba nebūti tiesiogiai suformuluoti¹. Pagal kitą – teisės principai yra sudėtinė teisės dalis, lemiamą reikšmę įgaunantys tuomet, kai nėra „aiškių“ teisės normų, kurias, iškilus reikalui, būtų galima taikyti; taigi teisė susideda ne tik iš normų, bet ir iš principų; ir šiuo atveju principai nebūtinai yra suformuluoti tiksliai, bet yra ganėtinai abstraktūs². Yra ir nuomonė, kad vieni principai tiesiogiai deklaruojami teisės aktų straipsniuose („kaip normos“), o kiti gali būti išlukštenami iš „konkrečių“ teisės normų turinio jas apibendrinus³.

Pastarasis požiūris Lietuvoje vyrauja, dėl to į jį reikia pažvelgti įdėmiau. Čia neaišku, ar iki tol, kol įvyksta principo „išvedimas“ iš kelių „apibendrintų“ normų, yra pagrindas sakyti, kad principas *yra*, taip pat kiek reikia normų, kad jas apibendrinus būtų galima tvirtinti, jog *yra principas*. O kas, jei vienos normose įtvirtintas vienas principas, o kitose – kitas, visiškai priešingas pirmajam? Kuris iš jų bus „labiau privalomas“ ir turės minėtą kritikos potencialą? Pagaliau, kas, kokia institucija kompetentinga oficialiai „pasakyti“, jog teisės normose įtvirtinti būtent šie, o ne kiti principai?

Išvada – principai negali būti „išvedami“ iš tam tikrų normų, jie turi būti arba tiesiogiai suformuluoti, deklaruoti, arba juos turi būti imanoma logiškai išvesti iš kitų – tiesiogiai suformuluotų principų. Tik šitaip traktuojami teisės principai gali atitikti pirminę, visuotinai pripažintą, žodžio *principas* reikšmę.

Kad ir kurią iš minėtų trijų teorinių pozicijų pasirinktume (vis dėlto ši knyga skirta konstitucinei teisei, o ne teisės teorijai), akivaizdu, jog prin-

¹ Šis požiūris pagrindžiamas: Hart H. L. A. Op. cit.

² Bene nuosekliausiai ir plačiausiai ši pozicija motyvuojama: Dworkin R. Taking Rights Seriously. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1978; *Id.* A Matter of Principle. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1985; *Id.* Law's Empire. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1986.

³ Tokia nuomonė dažnai išsakoma rusų autorių literatūroje; žr., pvz.: Lifšic R. Z. Teorija prava. Moskva: VEK, 1994. P. 195–197; Obščaja teorija gosudarstva i prava (otv. red. M. N. Marčenko). T. 2. Moskva: Zercalo, 1998. P. 23. Šios pozicijos atspindį lietuviškoje literatūroje žr.: Vaišvila A. Teisės teorija. Vilnius: Justitia, 2000. P. 124–126.

cipų nevalia tapatinti su normomis. Jų negalima griežtai tapatinti ir su teisės aktų straipsniais, nes tas pats principas gali būti įvairiai išreikštas, *atspindėtas* įvairiose teisės akto formuluotėse.

1.4. Konstituciniai principai ir statutinė teisė

Kiekvienoje teisės šakoje gali būti (ir yra) savų, tik jai būdingų principų. Esama ir tarpšakinių principų, bendrų kelioms teisės šakoms, ir atskirų teisės institutų principų, būdingų kuriam nors vienam teisės institutui. Tačiau yra ir principų, *bendrų visai teisės sistemai* – jie bendri visai sistemai todėl, kad jų privalomumas deklaruojamas ir užtikrinamas aukščiausiu lygiu. Kadangi Lietuvos teisės sistemos pagrindas yra Konstitucija, *šie principai negali nebūti pakylėti į konstitucinį lygmenį*.

Konstitucija apibūdinama ir traktuojama kaip šalies „pagrindinis įstatymas“. Tai toks teisės aktas, kuriam negali prieštarauti joks kitas valstybės vidaus teisės aktas. Pats konstitucijos buvimas liudija, jog tarp visų valstybės viduje galiojančių teisės normų yra griežta hierarchija. Net jei galima ginčytis dėl įvairių kitų teisės aktų teisinės galios, vis tiek neabejojama, kad jie visi turi neprieštarauti konstitucijai. Konstitucionalizmo idėja natūraliai įtvirtina normatyvizmo idėją, jog visos teisės normos turi sudaryti nuoseklią ir darnią *hierarchinę* sistemą.

Šiuo požiūriu Lietuvos Respublikos Konstitucija – jokia išimtis. Konstitucijos 7 str. 1 d. nustatyta, kad „negalioja joks įstatymas ar kitas aktas, priešingas Konstitucijai“. Ši nuostata reiškia, kad Konstitucija yra aukščiausią teisinę galią turintis teisės aktas, grindžiantis šalies teisės sistemą. Visi kiti teisės aktai turi atitikti Konstituciją (Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo 1994 m. vasario 14 d. nutarimas). Konstitucijoje įtvirtintos pagrindinės teisinio reguliavimo nuostatos, ji sudaro įstatymų leidybos pagrindą (Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo 1997 m. gegužės 29 d. nutarimas).

Tačiau Konstitucija, būdama visos teisės sistemos pagrindas, jokių būdu nėra laikytina „kodeksų kodeksu“, įstatymų sąvadu, kuriame visi konstitucinę reikšmę turintys visuomeniniai santykiai turi ar gali būti detalios reguliuojami, juolab „klasikinės“ trinarės struktūros normomis. Konstitucijoje įtvirtinti principai, kurių privalu laikytis ir kuriant teisę, ir ją realizuojant. Įstatymų leidėjas, kiti teisėkūros subjektai paprastai turi diskreciją konkretinti ir detalizuoti Konstitucijos nuostatas, taip pat tiesiškai reguliuoti santykius, kurie Konstitucijoje tiesiogiai nėra reglamentuojami. Svarbu, kad tai darydami jie neperžengtų Konstitucijoje nubrėžtų jų diskrecijos ribų, nepažeistų konstitucinių principų.

Tad yra pagrindo į Konstituciją žvelgti kaip į pamatinių, visą teisės sistemą grindžiančių, principų „rinkinį“. Šie principai sukonkretinami įvairių teisės šakų normose, bet jų *konstitucinis* įtvirtinimas reiškia, kad jais grindžiama visa teisės sistema, kad jokia teisės norma, kad ir kokiame teisės akte ji būtų suformuluota, negali jiems prieštarauti. Konstitu-

cijos 7 str. 1 d. įsakmiai nustatyta: „Negalioja joks įstatymas ar kitas aktas, priešingas Konstitucijai“.

Bet ar Konstitucija – tai *tik* principų „rinkinys“? Į šį klausimą galima atsakyti dvejopai.

Viena vertus, daug Konstitucijos nuostatų formuluojamos taip, kad pagal jau cituotą H. L. A. Harto principų skirtumo nuo normų apibūdinimą gali būti priskiriamos ne principams, bet normoms: jos yra tikslios, griežtai apibrėžtos, jos ne tiek įtvirtina siekius, kiek sunormina, aiškiai reglamentuoja visuomeninius santykius, pagaliau, jos ne pagrindžia, pateisina ar paaiškina kitas, jas išreiškiančias normas, bet pačios sukonkreтина tam tikras bendresnes nuostatas, kurios neabejotinai yra principai. „Valstybės sienos gali būti keičiamos tik Lietuvos Respublikos tarptautine sutartimi, kai ją ratifikuoja 4/5 visų Seimo narių“ (10 str. 2 d.). „Nusikaltimo vietoje sulaikytas asmuo per 48 valandas turi būti pristatytas į teismą, kur sulaikytajam dalyvaujant sprendžiamas sulaikymo pagrįstumas. Jeigu teismas nepriima nutarimo asmenį suimti, sulaikytasis tuojau pat paleidžiamas“ (20 str. 3 d.). „Informacija apie privatų asmens gyvenimą gali būti renkama tik motyvuotu teismo sprendimu ir tik pagal įstatymą“ (22 str. 3 d.). „Negalima drausti piliečiui grįžti į Lietuvą“ (32 str. 3 d.). „Piliečiai, kuriems rinkimų dieną yra sukakę 18 metų, turi rinkimų teisę“ (34 str. 1 d.). „Masinės informacijos cenzūra draudžiama“ (44 str. 1 d.). „Seimą sudaro Tautos atstovai – 141 Seimo narys, kurie renkami ketveriems metams remiantis visuotine, lygia, tiesiogine rinkimų teise ir slaptu balsavimu“ (55 str. 1 d.). „Pirmąjį po rinkimų Seimo posėdį pradeda vyriausias pagal amžių Seimo narys“ (66 str. 2 d.). „Referendumu priimtą įstatymą ar kitą aktą ne vėliau kaip per 5 dienas privalo pasirašyti ir oficialiai paskelbti Respublikos Prezidentas“ (71 str. 3 d.). „Jeigu pirmalaikiai Respublikos Prezidento rinkimai skelbiami jo antrosios kadencijos metu, tai esamas Respublikos Prezidentas gali būti išrinktas tik likusiam antrosios kadencijos laikui“ (87 str. 4 d.). „Teisėjais Lietuvoje gali būti tik Lietuvos Respublikos piliečiai“ (112 str. 1 d.). „Ministrą laikinai gali pavaduoti tik Ministro Pirmininko paskirtas kitas Vyriausybės narys“ (98 str. 2 d.). „Svarstydamas biudžeto projektą, Seimas gali didinti išlaidas tik nurodydamas šių išlaidų finansavimo šaltinius. Negalima mažinti įstatymų numatytų išlaidų, kol tie įstatymai nepakeisti“ (131 str. 2 d.). „Nepaprastosios padėties ar karo metu Konstitucija negali būti taikoma“ (147 str. 2 d.). Nors ir nėra sukonstruotos pagal trinarę normos schemą (hipotezė + dispozicija + sankcija), šios nuostatos, be abejonės, formuluojamos *tarsi normos*, o kadangi kai kurie normos elementai (pvz., sankcija) paprastai būna kitose teisinio teksto (šiuo atveju Konstitucijos) vietose, o kartais apskritai tik menama, išvedama iš kitų teiginių loginių operacijų keliu, – ir laikytinos normomis (jei priimtume požiūrį, kad

normos elementų nebūtinai turi būti trys, tai dar labiau palengvintų tokių nuostatų traktavimą kaip normų).

Dar daugiau, visos šios normos tam tikru būdu išreiškia ir sukonkre-tina tam tikrus konstitucinius principus. Pvz., norma, kad Seimą sudaro Tautos atstovai – 141 Seimo narys, išreiškia ir sukonkre-tina konstitucinį principą, kad piliečiai turi teisę dalyvauti valdant savo šalį ir tiesiogiai, ir per demokratiškai išrinktus atstovus (33 str. 1 d.); jį išreiškia ir sukon-kretina ir norma, kad piliečiai, kuriems rinkimų dieną yra sukakę 18 metų, turi rinkimų teisę. Be to, dažnai ne tik vieną konstitucinį principą skirtingais aspektais išreiškia ir sukonkre-tina kelios konstitucinės nor-mos, bet ta pati konstitucinė norma sukonkre-tina ne vieną, o kelis tarp savęs susijusius principus. Antai norma, kad nusikaltimo vietoje sulaiky-tas asmuo per 48 valandas turi būti pristatytas į teismą, kur sulaikytajam dalyvaujant sprendžiamas sulaikymo pagrįstumas, sukonkre-tina net kelis konstitucinius principus – kad žmogaus laisvė neliečiama (20 str. 1 d.), kad niekas negali būti savavališkai sulaikytas arba laikomas suimtas ir kad niekam neturi būti atimta laisvė kitaip, kaip tokiais pagrindais ir pa-gal tokias procedūras, kokias yra nustatęs įstatymas (20 str. 2 d.), kad asmeniui, kuris įtariamas padaręs nusikaltimą, ir kaltinamajam nuo jų sulaikymo arba pirmosios apklausos momento garantuojama teisė į gy-nybą, taip pat ir teisė turėti advokatą (31 str. 6 d.), kad asmuo, kaltina-mas padarius nusikaltimą, turi teisę, kad jo bylą viešai ir teisingai išnag-rinėtų nepriklausomas ir bešališkas teismas (31 str. 2 d.), taip pat kad draudžiama versti duoti parodymus prieš save, savo šeimos narius ar ar-timus giminaičius (31 str. 3 d.). Šie principai savo ruožtu taip pat turi ir normatyvumo krūvį. Jie yra *privalomi*.

Tad Konstitucija apima ir principus, ir normas; konstituciniai principai ir konstitucinės normos tarp savęs glaudžiai susiję. Išties, dažnai sunku nubrėžti takoskyrą, aiškią ribą, kurios nuostatos laikytinos principais, o kurios normomis. Yra Konstitucijoje nuostatų, *neabejotinai traktuotinų kaip principai* (kaip antai 38 str. 1 d. nuostata, kad šeima yra visuomenės ir valstybės pagrindas), yra tokių, kurios *aiškiai laikytinos normomis* (pvz.: 66 str. 2 d. nuostata, kad pirmąjį po rinkimų Seimo posėdį pradeda vy-riausias pagal amžių Seimo narys), bet kažkur *tarp* jų yra ir tokių, kurios *gali būti traktuojamos ir kaip principai, ir kaip normos* – jos formuluoja-mos bendrais bruožais, apibendrina keletą Konstitucijos nuostatų, bet tuo pačiu metu jas išreiškia ir sukonkre-tina tam kitos konstitucinės nuo-statos. Viena tokia nuostata, koncentruojanti *visų* kitų Konstitucijos nuo-statų turinį, yra 1 str.: „Lietuvos valstybė yra nepriklausoma demokratinė respublika“. Neatsitiktinai Lietuvos Respublikos Konstitucinio įstatymo „Dėl Lietuvos valstybės“ (kuris yra Konstitucijos sudedamoji dalis) 1 straipsnyje nustatyta: „Teiginys „Lietuvos valstybė yra nepriklausoma

demokratinė respublika“ yra Lietuvos Respublikos konstitucinė norma ir pamatinis valstybės principas“. Taigi – *ir norma, ir principas*¹.

Kita vertus, į Konstituciją galima žvelgti ne tik kaip į „principų bei normų rinkinį“, tai bent kaip į „visų pirma principų rinkinį“. Daugelis konstitucinės teisės normų drauge yra *ir* tam tikrų teisės šakų normos (arba normos, bendros kelioms teisės šakoms). Antai jau minėta Konstitucijos 20 str. 3 d. nuostata, kad nusikaltimo vietoje sulaikytas asmuo per 48 valandas turi būti pristatytas į teismą, kur sulaikytajam dalyvaujant sprendžiamas sulaikymo pagrindumas, yra ir baudžiamojo proceso teisės pamatinė norma; išties, ji pakartojama (ir išplėtojama) Baudžiamojo proceso kodekso 104¹ ir 104² str., o Lietuvos Respublikos įstatymo dėl Lietuvos Respublikos Konstitucijos įsigaliojimo tvarkos 8 str. netgi nustatyta, kad Konstitucijos 20 str. 3 d. nuostatos „pradedamos taikyti nuo tada, kai bus suderinti Lietuvos Respublikos baudžiamojo proceso įstatymai su šia Konstitucija“. Konstitucijos 129 str. suformuluota nuostata, kad biudžetiniai metai prasideda sausio 1 dieną ir baigiasi gruodžio 31 dieną – tai ir finansų teisės pamatinė norma, pakartota ir išplėtotą Biudžetinės sandaros įstatymo 1 str. Žinoma, kiekvienąsyk galima kelti klausimą, ar įstatymų leidėjas, sukonkretindamas konstitucinę normą, neiškreipė jos turinio, neperžengė jam Konstitucijos nubrėžtų ribų, nevirsijo savo galių; pagal Konstituciją tai nustatyti gali tik Konstitucinis Teismas. Tačiau šiuokart svarbu kitkas: tam tikros teisės normos, būdamos konstitucinės, *kartu yra ne tik konstitucinės teisės, bet ir tam tikrų teisės šakų normos*. Jos fundamentalios, nes įtvirtintos Konstitucijoje. Jos grindžia tas teisės šakas. Pagal savo teisinę galią jos yra „iškeltos virš“ kitų šių šakų normų. Bet savo turiniu, dalyku – reguliuojamais visuomeniniais santykiais – jos priskirtinos toms teisės šakoms, kurios reguliuoja atitinkamus teisinius santykius – administracinius, baudžiamojo proceso, finansų ir t.t.

Čia galima paklausti: o kaipgi normos, reguliuojančios tokius santykius, kurių nereguliuoja minėtos teisės šakos? Negi konstitucinės teisės normos neturi tik joms būdingo reguliavimo dalyko, netapataus kitų teisės šakų reguliavimo dalykui? Argi konstitucinės teisės normos, nustatančios valstybės ekonominės santvarkos pagrindus, reglamentuojančios rinkimus, tiesioginės demokratijos įgyvendinimą, valdžių (Seimo, Respublikos Prezidento, Teismo) santykius ir t.t., tuo pačiu metu yra *ir* kokių nors kitų teisės šakų normos? Jei taip, kokios (ar kokių)?

¹ Tai, kad Konstitucijoje rašoma „valstybės principas“, nereiškia, jog tas pats teiginys nėra traktuotinas ir kaip konstitucinis, t.y. teisės, principas – viena vertus, dėl to, kad tai yra *Konstitucijos* teiginys, antra vertus, dėl to, kad teisinėje valstybėje, kurios siekis įtvirtintas Konstitucijos preambulėje, valstybės sąranga ir funkcionavimas negali būti grindžiami kituo nei teise – šiuo atveju tiesiogiai iš Konstitucijos kylančia teise.

Atsakant į šį klausimą prisimintina *valstybinės teisės* sąvoka, šiandien, deja, beveik išstumta iš akademinės apyvartos. Neretai cituojama M. Römerio pozicija, kad valstybinė teisė – tai „valstybės teisė“, nesutampanti su įvairių kitų socialinių (t.y. nevalstybinių) junginių (pvz.: bažnyčios) teise ir jai priešpriešintina. Tai, ką šiandien vadiname *konstitucine teise*, M. Römeris laikė valstybinės teisės, traktuojamos kaip „valstybės teisė“, dalimi, todėl, sekant juo, tiksliausias mūsų nagrinėjamos disciplinos apibūdinimas būtų *valstybinė konstitucinė teisė*. Čia terminas *valstybinė* reikštų tai, kad ši teisė yra nustatyta (sukurta) valstybės (tad, griežtai tariant, valstybinė teisė apima ir tai, kas vadinama administracine, baudžiamąja, netgi civiline teise), o terminas *konstitucinė* – kad šios teisės normos ir principai yra pamatiniai, fundamentalūs, grindžiantys kitų valstybinės (t.y. „valstybės“) teisės šakų normas ir principus (šitaip suprantamą *konstitucinę* teisę turi ir kitos – nevalstybinės, M. Römerio žodžiais tariant, „avalstybinės“ – teisės šakos). Konstitucinė teisė ir valstybinė teisė, M. Römerio manymu, nėra tas pats: konstitucinė (arba *valstybinė konstitucinė*) teisė yra valstybinės teisės pagrindas¹.

Išties, požiūris nuoseklus ir logiškas. Bet reikia turėti galvoje ir kitą, ne mažiau svarbią, aplinkybę. Bene visą XX a. Lietuvoje *valstybine teise* tradiciškai vadinama ta teisės šaka, kurios normos reglamentuoja aukščiau minėtus santykius – ypač susijusius su valstybės valdžios institucijų formavimu ir jų funkcionavimu. Šiuo pagrindu valstybinę teisę nesunku skirti nuo kitų teisės šakų. Paprastai tariant, pagal šią valstybinės teisės sampratą valstybinė teisė yra tai, kas *nėra* baudžiamoji, administracinė, civilinė, darbo teisė ir t.t. Lietuvai paskutiniajame XX a. dešimtmetyje patyrus tai, ką vengrų mokslininkas ir teisėjas I. Vörös'as pavadino „konstituciniu renesansu“², *valstybinės teisės* pavadinimas kažkaip be jokio pasipriešinimo užleido vietą *konstitucinės teisės* pavadinimui. Ir nenuostabu: tegu ir ne visuomet pagrįstai kaltinama pernelyg dideliu valstybės sureikšminimu, etatizmu, valstybinė teisė itin akcentavo šių santykių reguliavimą ne tik Konstitucija, bet pirmiausia įstatymais, net poįstatymiais aktais, suplakdama į krūvą konstitucinę ir statutinę teisę, konstitucinį ir statutinį reguliavimo lygmenis, „aiškindama“ konstitucinius principus ir Konstitucijos normas pagal tai, kaip jie konkretinami ir plėtojami žemesnės galios teisės aktuose, pabrėždama Konstitucijos kaip „pagrindinio įstatymo“ statusą, ir taip pat, gal ir netyčia, ignoruodama jos kaip „visuomenės sutarties“ pradą. Šią tendenciją reikėjo stabdyti. Bet tokio

¹ Römeris M. Valstybė ir jos konstitucinė teisė. T. I. Valstybė. Vilnius: Pradai, 1995. P. 316–318.

² Vörös I. Contextuality and Universality: Constitutional Borrowings on the Global Stage – The Hungarian View // University of Pennsylvania Journal of Constitutional Law, 1999. Vol. 1. No. 3.

stabdymo kaina buvo radikalus valstybinės teisės kaip autonomiškos, skirtingos nuo kitų teisės šakų teisės srities eliminavimas, jos vietą užimant konstitucinei teisei.

Ar galima šias dvi pozicijas – valstybinės teisės sampratą kaip *visos* valstybės sukurtos teisės ir valstybinės teisės sampratą kaip *vienos iš* valstybės kuriamos teisės šakų – suderinti? Tikriausiai taip. Neatsižvelgti į M. Römerio konstatuotą konstitucinės ir valstybinės teisės esminį skirtumą taip pat neleistina, kaip ir į susiklosčiusią valstybinės teisės ir konstitucinės teisės pavadinimų vartosenos tradiciją. Valstybinė teisė – tai visų pirma „institucinė teisė“, t.y. valstybės kuriamos teisės šaka, reglamentuojanti santykius, susijusius su valdžios, kitų valstybės institucijų formavimu ir funkcionavimu bei tarpusavio santykiais, politinės sistemos funkcionavimu, valstybės valdžios geografiniu sutvarkymu ir pan. Šitaip suprantamos valstybinės teisės normos, kaip ir bet kurios kitos teisės šakos normos, taip pat gali būti pakylėtos į konstitucinį lygmenį – tad tam tikros konstitucinės normos yra *ir* valstybinės („institucinės“) teisės normos. Bet, griežtai tariant, „institucinės teisės“ sąvoka nėra visiškai tiksli ir neatstoja šimtu procentų valstybinės teisės, nes kai kurios santykių grupės, tradiciškai priskiriamos valstybinei teisei, kaip antai pilietybės santykiai, vargu ar gali būti be išlygų priskiriamos „instituciniams“ santykiams¹.

Žinoma, iš principo nėra negalima valstybinės teisės traktuoti ir kaip konstitucinės teisės dalies, t.y. visumos tų konstitucinės teisės principų ir normų, kurios reguliuoja valstybės institucijų formavimo ir funkcionavimo bei valdžios sutvarkymo santykius. Kodėl gi ne? Tokiu atveju galima teigti, kad konstitucinė teisė gali būti traktuojama „plačiąja prasme“ – kaip apimanti visą konstitucinį reguliavimą *plius* santykių, susijusių su valstybės institucijų formavimu ir funkcionavimu bei valdžios sutvarkymu reguliavimą žemesnės galios teisės aktais (įstatymais ir kt.), kartu paliekant erdvę „siauresnei“ konstitucinės teisės sampratai – kaip į konstitucinį lygmenį pakylėtų principų ir normų sistemos. Dėstymo požiūriu tai netgi patogus: vietoje „atskirų“ konstitucinės ir valstybinės teisės kursų pakanka vieno, pavadinto „Konstitucinė teisė“.

Bet šis dvilypumas patogus tik iš pirmo žvilgsnio. Jis „išplauna“ tai, kas konstitucinėje teisėje yra esmių esmė, – jos principų fundamentalumą. „Konstitucinė teisė plačiąja prasme“ – tai ne teisės sistemos, jos hierarchinės struktūros giluminio pažinimo, bet akademinio patogumo sumetimų padiktuoto susitarimo rezultatas. Šiuo požiūriu tokia „konstitu-

¹ Institucinės teisės sąvoka vartojama, pvz., Europos teisėje (apibūdinant Europos institucijų formavimą ir funkcionavimą), bet ten ir reguliuojamų santykių apimtis (reguliavimo dalyko požiūriu) yra siauresnė.

cinės teisės plačiąja prasme“ samprata yra pateisinama.

Bet pažymėtina ir tai, kad Konstitucijos paskirtis – būti virš visų teisės šakų. Jei *visa* valstybinė teisė pakylėjama į konstitucinės teisės lygmenį, įvairių žemesnės nei Konstitucija teisinės galios aktų jau negalima traktuoti kaip valstybinės teisės šaltinių. Jeigu valstybinė teisė – tik dalis konstitucinės teisės (juolab „kitas“ konstitucinės teisės pavadinimas), tai kaip būtų galima motyvuoti, tarkime, įstatymų priskyrimą jos šaltiniams? Įstatymai gali konkretinti Konstitucijos nuostatas, bet ne jas pakeisti. Ne Konstitucija „galioja pagal įstatymą“, bet įstatymai turi atitikti konstitucinius principus ir Konstitucijos normas. Ne įstatymai reguliuoja konstitucinius santykius – priešingai, jie turi reguliuoti įvairius visuomeninius santykius, nenukrypdami nuo konstitucinių orientyrų. *Konstituciniais* tam tikri visuomeniniai santykiai tampa ne todėl, kad jie yra sureguliuoti įstatymais, priskirtais konstitucinės teisės „šakai“ (kaip, pvz., darbo teisiniai santykiai yra tokie todėl, kad juos reguliuoja darbo įstatymai), bet todėl, kad jų teisinio sureguliovimo svarba yra tokia didelė, jog suverenos valios reiškėjas, Tauta, apsisprendė juos sureguliuoti aukščiausios galios teisės akte – Konstitucijoje.

Iš čia seka svarbi išvada. Konstitucinė teisė kaip „teisė virš visų teisės šakų“, neišskiriant nė valstybinės, neturi kito šaltinio – tik Konstituciją. (Šį teiginį vėliau reikės patikslinti.) Ji yra *visų* teisės šakų, *visų kitų* teisės aktų matas.

Tuo tarpu gajį yra tradicija Konstituciją komentuoti, aiškinti, interpretuoti remiantis ne ja pačia, ne pačios Konstitucijos logika, ne jos principų sklaida ir tarpusavio ryšiais, bet įstatymais ir kitais aktais, sukonkretinančiais Konstitucijos nuostatas. Antai Konstitucijos 22 str. 1 d. nuostata, kad žmogaus privataus gyvenimas neliečiamas, komentuojama remiantis Visuomenės informavimo įstatymu, Civiliniu kodeksu, Santuokos ir šeimos kodeksu, Žmonių užkrečiamųjų ligų profilaktikos ir kontrolės įstatymu, Psichikos sveikatos priežiūros įstatymu, Socialinės bei psichologinės rehabilitacijos taikymo laikinuoju įstatymu, Operatyvinės veiklos įstatymu, Organizuoto nusikalstamumo užkardymo įstatymu, Kardomojo kalnimo įstatymu¹; 35 str. 1 d. nuostata, kad piliečiams laiduojama teisė laisvai vienytis į bendrijas, politines partijas ar asociacijas, jei šių tikslai ir veikla nėra priešingi Konstitucijai ir įstatymams, komentuojama remiantis Politinių partijų ir politinių organizacijų įstatymu, Visuomeninių organizacijų įstatymu, Profesinių sąjungų įstatymu, Religinių bendruomenių ir bendrijų įstatymu, Asociacijų įstatymu²; 36 straipsnio 1

¹ Jovaišas K. (ats. red.). Lietuvos Respublikos Konstitucijos komentaras. 1 d. Vilnius, JpI, 2000. P. 163–164.

² Ibid. P. 292–296.

dalies nuostata, kad negalima drausti piliečiams rinktis be ginklo į taikius susirinkimus, komentuojama remiantis Politinių partijų įstatymu, Susirinkimų įstatymu¹; ir t.t. Tokia kompaktiška, susisteminta informacija apie konstitucinį pripažinimą įgavusių santykių reguliavimą įvairios teisinės galios aktais, be abejo, yra svarbi ir naudinga, bet tai – ne konstitucinė teisė, o valstybinės ir kitos teisės šakos. Gi konstitucinės teisės požiūriu, ne Konstitucija turi būti komentuojama remiantis įstatymais, bet įstatymai turi būti komentuojami remiantis Konstitucija. Tik tai užtikrintų galimybę įstatymus vertinti „iš Konstitucijos aukštumos“, žvelgti į Konstituciją kaip į teisės sistemos viršūnę.

Taigi konstitucinė teisė nuo teisės šakų kokybiškai skiriasi „aukščio“ dimensija, tuo, kad ji yra *visų* jų pamatas. Formaliai konstitucinę teisę išskiria jos principų ir normų viršenybė, jų šaltinio teisinė galia. O teisės šakos viena nuo kitos skiriasi pagal tai, kokius santykius ir koku būdu reguliuoja jų normos, t.y. pagal reguliavimo dalyką ir metodą. *Konstitucinė teisė nėra teisės šaka*, lygiareikšmė administracinei teisei, civilinei teisei, darbo teisei, baudžiamajai teisei ir kt. Kaip Konstitucija yra visos teisės, visos teisės sistemos pamatas, taip ir konstitucinė teisė yra *visų teisės šakų* (valstybinės, administracinės, baudžiamosios, darbo ir kt.) pagrindas. Konstitucinės normos „dvilypės“ – tai pamatinės, fundamentalios įvairių teisės šakų normos.

1.5. Dar kartą apie konstitucinius principus ir konstitucines normas

Dabar prisiminkime jau cituotą teorinę nuostata, kad teisės norma gali būti išdėstyta keliuose to paties akto straipsniuose „arba net įvairiuose įstatymuose ir juos papildančiuose aktuose“ (žr. 206–207 psl.). Gal tai pasakytina apie civilinę teisę. Gal būt apie administracinę. Tikriausiai apie darbo. Dar labiau tikėtina, kad apie finansų. Bet tikrai ne apie baudžiamąją ar baudžiamo proceso, nes pagal Konstitucijos 31 str. 4 d. bausmė gali būti skiriama ar taikoma *tik remiantis įstatymu*, ne koku nors „įstatymus papildančiu“ (vadinasi, poįstatyminiu) aktu.

Ir tikrai jokių būdu ne apie konstitucinę! Dėl to, kad Konstitucija yra aukščiausią teisinę galią turintis ir šiuo požiūriu *unikalus* teisės aktas, *iš principo negali būti*, kad tos pačios konstitucinės normos elementai turėtų *skirtingą* teisinę galią. Tai griautų pačią Konstitucijos sampratą, neigtų jos viršenybę ir ardytų teisinio reguliavimo darną.

Konstitucinės teisės normos gali būti nustatytos tik pačioje Konstitu-

¹ Ibid. P. 299–302.

cijoje ir niekur kitur. (Ir ši teiginį dar teks papildomai paaiškinti.) Bet, kaip minėjome, toli gražu ne visos Konstitucijos nuostatos ne tik teksto, bet ir logikos požiūriu gali būti traktuojamos kaip normos, ne visose jose galima aptikti net dispoziciją. Ir vis dėlto kaip neatskiriama Konstitucijos elementai šios nuostatos yra ir privalomos, ir fundamentalios. Kokios tai nuostatos? *Tai yra konstituciniai principai.*

Reikia pasakyti, kad teisės teorijoje seniai buvo „rastas“ būdas vadinti normomis net tuos teisinės materijos elementus, kuriems, atrodo, normos titulas niekaip nelimpa. Visiškai aiškos vadinamosios reguliacinės ir apsauginės normos, atitinkamai reguliuojančios visuomeninius santykius arba juos saugančios. Bet jei teisės akte suformuluota ne reguliacinė ar apsauginė norma, o, tarkime, sąvokos apibrėžimas, tokia nuostata kažkodėl vadinama „norma–apibrėžimu“ (arba „definityviaja norma“). Jeigu nurodoma, koks teisinių santykių dalyvių elgesys pageidautinas, bet nenustatyta, kad šis elgesys griežtai privalomas, tokia nuostata paskelbiama „rekomendacine norma“. Jeigu tas ar „dar labiau“ pageidaujamas elgesys yra dar ir skatinamas, kalbama apie „skatinamąją normą“. O jei nuostatos privalomumas nekelia abejonių, bet vis dėlto joje nėra aiškiai suformuluotos elgesio taisyklės, ji vadinama „deklaratyviaja norma“, kuri savo ruožtu gali būti arba „norma–tikslas“, arba „norma–uždavinys“, arba „norma–principas“.

Stop. Norma–principas? Ar galima normą ir ją kreipiantį pradą, elgesio taisyklę ir teisės sistemą grindžiančią pamatinę nuostatą jungti į vieną kategoriją? Ar gali būti, kad taisyklė ir tai, kas diktuoja, nuo kokių standartų ši taisyklė neturi nukrypti, būtų tas pats? kažkas čia ne taip. Jeigu Konstitucijos nuostatą, kurioje įtvirtintas tam tikras principas, sukonkreтина kitos Konstitucijos normos, tai *tuose pačiuose* Konstitucijos teksto elementuose (straipsniuose, jų dalyse) yra išreikšta ir norma, ir principas. Norma – kadangi nustatoma elgesio taisyklė, o principas – kadangi diktuojamas minėtą bendrąją konstitucinę nuostatą konkretinančių normų turinys. Bet tokia nuostata nėra „norma–principas“, t.y. ji nėra *tam tikros* ypatingos rūšies norma, kurios nebūtų galima priskirti reguliacinėms arba apsauginėms normoms.

„Normos–principai“ – tai dirbtinis konstruktas, išgalvotas, kad nereikėtų konstatuoti, jog teisė susideda *ne tik iš normų* (elgesio taisyklių), bet ir dar iš „kažko“, t.y. iš principų. Toks požiūris negriauna nei tos teorijos, pagal kurią principai yra už teisės, traktuojamos kaip normų sistema, ribų, nei tos, pagal kurią jie *drauge* su normomis yra neatskiriama teisės dalis. Tačiau jis negali „sugyventi“ su ta principų samprata, pagal kurią vieni iš jų tiesiogiai deklaruojami teisės aktuose, o kiti formuluojami „apibendrinant“ kelių teisės normų turinį. Juk gali būti, kad apibendrinimo rezultatas bus principas, visai priešingas tam, kuris buvo deklaru-

tas, suformuluotas kaip „norma–principas“.

Taigi konstituciniai principai yra konstitucinę galią turinčios nuostatos, kurios nėra formuluojamos kaip griežtos elgesio taisyklės (nėra sukonstruotos kaip normos) ir nėra pagal reguliavimo dalyką bei metodą priskiriamos teisės šakoms. Tai pamatinės nuostatos, diktuojančios teisinio reguliavimo turinį. Žinoma, principai negali absoliučiai nulemti *viso* reguliavimo turinio jau vien dėl to, kad suformuluoti ganėtinai plačiai; todėl įstatymų leidėjas, kiti teisėkūros subjektai paprastai turi plačią diskreciją juos konkretinti ir plėtoti žemesnės galios teisės aktuose.

Konstitucinių principų negalima tapatinti su konstitucinėmis normomis, jei Konstitucija susidėtų tik iš normų, konstitucinė teisė būtų tik įvairių teisės šakų kai kurių normų, kurioms pripažįstama aukštesnė teisinė galia, samplaika. Ar būtų tada apskritai prasmė kalbėti apie konstitucinę teisę kaip apie vientisą, nuoseklią, logiškai suderintą, *neprieštarin-gą* sistemą? Kokią prasmę tada turėtų Konstitucijos 6 str. 1 d. postulas, kad Konstitucija yra *vientisas aktas*?

2 poskyris

PIRMINIAI, SUDĖTINIAI IR IŠVESTINIAI KONSTITUCINIAI PRINCIPAI

2.1. Konstitucinių principų sistemos problema

2.2. Pirminiai principai

2.3. Sudėtiniai principai

2.4. Išvestiniai principai

2.5. Konstitucinė doktrina ir konstitucinė jurisprudencija

2.1. Konstitucinių principų sistemos problema

Konstitucinių principų sampratos aiškinimasis davė ganėtinai nelauktą rezultatą. Jis skatina permąstyti paplitusią normatyvistinę teisės sampratą, kurioje tarp žodžių *teisė* ir *teisės normos* dedamas lygybės ženklas. Teisė (bent konstitucinė teisė) susideda ne tik iš normų, bet ir iš principų. Kita vertus, korekcijos reikalauja ir konstitucinės teisės samprata: pastaraisiais metais „išpopuliarėjęs“ konstitucinės teisės pavadinimas nelaikytinas tik anksčiau plačiai vartotos valstybinės teisės sąvokos

pakaitalu, nes ir valstybinė, ir konstitucinė teisė randa savo vietą visoje teisės įvairovėje ir turi potencijos harmoningai koegzistuoti taip, kaip koegzistuoja konstitucinė teisė ir baudžiamoji teisė, konstitucinė teisė ir darbo teisė, konstitucinė teisė ir administracinė teisė ir t.t. Šios korekcijos nėra mūsų dėstymo pagrindinis tikslas, tačiau konstitucinėje teisėje (galbūt labiau nei kurioje nors kitoje teisės srityje), nagrinėjant klausimus, iš pažiūros tik iš tolo susijusius su teisės teorija, vis tiek susiduriame su bendraisiais teisės ir jos sistemos sampratos klausimais.

Tai pasakytina ir apie konkrečių konstitucinių principų analizę. Jau buvo cituota Konstitucijos nuostatų, kurios pagrįstai gali būti traktuojamos kaip konstituciniai principai, nors dažna jų turi ir normatyvumo krūvį. Bet išvardyti *konkrečiai*, juolab „surūšiuoti“, konstitucinius principus – ištis keblus uždavinys. Kaip atskirti vieną principą nuo kito, ypač turint galvoje, kad jie dažnai susipynę ne tik tarp savęs, bet ir su juos konkretinančiomis Konstitucijos normomis? Konstitucijos 37 str. nustatyta, kad piliečiai, priklausantys tautinėms bendrijoms, turi teisę puoselelėti savo kalbą, kultūrą ir papročius, o 45 str. 1 d. – kad piliečių tautinės bendrijos kultūros reikalus, švietimą, labdarą, savitarpio pagalbą tvarko savarankiškai. Kas tai – du atskiri principai? Ar vienas iš jų yra „bendresnis“ kito atžvilgiu ir jį apima, o antrasis logiškai išvedamas iš pirmojo? Jei taip, kuris yra „pirmasis“, o kuris „antrasis“? O gal tai dvi nuostatos, reiškiančios kokią nors bendresnį principą, nors tiesiogiai nesuformuluotą, bet logiškai išvedamą iš viso Konstitucijos teksto? Jei taip, koki? Na, o jei jis suformuluotas Konstitucijoje, tai – kur? Ar tai, tarkime, galėtų būti tautinės santarvės puoselėjimas Lietuvos žemėje, minimas Konstitucijos preambulėje? Pagaliau, turint galvoje, kad cituotose nuostatose įtvirtintos ir normos (nes įsakmi nuoroda į piliečių ir tautinių bendrijų teises reiškia, kad Konstitucijoje įtvirtinta norma, pagal kurią šie subjektai turi teises, o kiti subjektai – pareigą gerbti šias teises ir jų nepažeisti), galbūt apskritai nėra pagrindo kalbėti, kad šiose nuostatose yra *formuluojamas* koks nors principas – tik normos?

Tai tik vienas pavyzdys, liudijantis, kad nepakanka vien teoriškai samprotauti apie konstitucinių principų buvimą. Juos reikia įvardyti ir, jei įmanoma, tipologizuoti (klasifikuoti, „rūšiuoti“). Bet, jei Konstitucija, tegu apimanti ir normas, turi „tiek daug“ principų, kurie *savaime* nėra normos, gali būti, kad *visų* šių principų analizė bus tolygi *visos konstitucinės teisės* („siaurąja prasme“) problematikos dėstymui. Kokia prasmė tokiu atveju atskirą temą skirti konstituciniams principams? Kam kartotis?

Kita vertus, dėl bet kurios teisinės materijos „susidvejinimo“ į normas bei principus ir į teisinį tekstą (šis susidvejinimas teisės teorijoje vadinamas skirtumu tarp teisės ir įstatymo) konstitucinių principų iššifravimas iš Konstitucijos teksto formuluočių galimas tik aiškinimo, loginio abstra-

havimo būdu. Čia slypi intriga: aiškinimų gali būti daug, išties ne mažiau nei aiškintojų. Kuris aiškinimas teisingiausias, jei toks apskritai yra?

Taigi dar net nepradėjus konkrečiai vardyti konstitucinių principų matyti, kad tai ne tik nelengvas uždavinys, bet kad gali būti ir taip, jog *joks* rezultatas nebus visiškai patenkinamas. Vis dėlto, jei apskritai prasminga kalbėti apie tokį teisinį reiškinį, kaip konstituciniai principai, negalima sustoti pusiaukelėje. Juos reikia įvardyti.

Teoriškai konstruodami konstitucinių principų sistemą, pradėkime nuo vyraujančios jų sistemos sampratos, prisiminkime, kokia yra jau susiklosčiusi jų įvardijimo ir klasifikavimo tradicija. Lietuvos aukštosiose teisės mokyklose dėstant apie konstitucinius principus, jų sistema konstruojama pagal du kriterijus: *kaip* tam tikri principai išreikšti (suformuluoti) Konstitucijos tekste, ir (rečiau) koku mastu jie kreipia teisės sistemą, lemia teisinio reguliavimo turinį.

Pirmas kriterijus: principai diferencijuojami pagal tai, ar jie „apibrėžti aiškiai ir tiesiogiai įtvirtinti Lietuvos Respublikos Konstitucijos normose (normos–principai)“, ar jie „tiesiogiai nedeklaruojami, tačiau išplaukia iš bendrosios Konstitucijos normų prasmės“¹. Apie vadinamąsias „normas–principus“ jau buvo rašyta, čia beveik nėra ko pridurti. Bet pats nurodytas skirtumas yra svarbus. Išties, vieni principai yra deklaruojami tiesiogiai, o kiti gali būti išvedami iš tų principų, kurie yra „deklaruojami tiesiogiai“ (koku keliu tai vyksta, bus aptarta toliau). Dvi čia nurodytas principų rūšis pavadinkime *pirminiais* ir *išvestiniais konstituciniais principais*. Išsyk reikia pasakyti, kad, be jų, yra ir dar viena principų rūšis – *sudėtiniai principai*. Bet apie viską iš eilės.

2.2. Pirminiai principai

Lietuvos Respublikos Konstitucijos 18 str. nuostatoje, kad žmogaus teisės ir laisvės yra prigimtinės, įtvirtintas „tiesiogiai deklaruojamas“ principas – žmogaus teisių ir laisvių prigimtinio pobūdžio pripažinimo principas (trumpiau – žmogaus prigimtinių teisių principas). Jis yra *pirminis*, nes nėra išvedamas iš jokio kito konstitucinio principo: norint sakyti, jog žmogaus prigimtinių teisių principas yra Lietuvos Respublikos konstitucinis principas, nereikia nieko aiškinti – tik nurodyti Konstitucijos nuostatą, kurioje šis principas įtvirtintas. Minėto principo *tiesioginis* šaltinis yra Konstitucijos 18 str. Kad būtų konstatuota, jog toks principas yra ir kad jis yra *konstitucinis* principas, pakanka tai *parodyti*, bet ne aiš-

¹ Vaitiekienė E., Vidrinskaitė S. Lietuvos konstitucinės teisės įvadas. Vilnius: Justitia, 2001. P. 28.

kinti. *Clarus non sunt interpretanda* – tai, kas akivaizdu, neaiškinama (neįrodinėjama).

Yra pirminių principų, įtvirtintų *tik vienoje* Konstitucijos nuostatoje – jų buvimui konstatuoti, be nuorodos į šią nuostatą, nieko daugiau. Tai minėtas žmogaus prigimtinių teisių principas, Lietuvos valstybės teritorijos vientisumo principas (10 str. 1 d.); valstybinės kalbos principas (14 str.), nuosavybės neliečiamumo principas (23 str. 1 d.), kai kurie kiti. Žinoma, jie gali būti susiję su kitomis Konstitucijos nuostatomis, kurios juos konkretina, išryškina jų tam tikrus aspektus, taikymo ribas. Pvz., konstitucinis žmogaus prigimtinių teisių principas susijęs su Konstitucijos preambulėje įtvirtintais teisingumo, teisinės valstybės siekiais, su Konstitucijos 6 str. 2 d. nuostata, kad kiekvienas savo teises gali ginti remdamasis Konstitucija, su Konstitucijos 28 str. nuostata, kad įgyvendindamas savo teises ir naudodamasis savo laisvėmis, žmogus privalo laikytis Lietuvos Respublikos Konstitucijos ir įstatymų, nevaržyti kitų žmonių teisių ir laisvių, su Konstitucijos 30 str. nuostata, kad asmuo, kurio konstitucinės teisės ar laisvės pažeidžiamos, turi teisę kreiptis į teismą, ir t.t.; konstitucinis nuosavybės neliečiamumo principas – su 23 str. 2 d. nuostata, kad nuosavybės teises saugo įstatymai, su šio straipsnio 3 d. nuostata, kad nuosavybė gali būti paaimama tik įstatymo nustatyta tvarka visuomenės poreikiams ir teisingai atlyginama, su minėtomis 28 ir 30 str. nuostatomis ir t.t. Bet šios sąsajos nepaneigia jų kaip pirminių principų pobūdžio: jei šių kitų nuostatų ir nebūtų, pakaktų *vienos* nuostatos minėtų principų buvimui konstatuoti.

Kiti pirminiai principai įtvirtinti ne vienoje, o *keliose* Konstitucijos nuostatose, kurios vienareikšmės tuo požiūriu, kad *kiekvienoje* jų yra įtvirtintas *tas pats* pirminis principas ir, kad norint konstatuoti tokio principo buvimą, pakanka nurodyti *tik vieną* iš šių nuostatų. Antai Konstitucijos 3 str. nustatyta, kad Lietuvos valstybę kuria Tauta. Tai suponuoja Tautos suverenitetą kaip konstitucinį principą. Bet tame pačiame straipsnyje yra ir kitas teiginys: „Suverenitetas priklauso Tautai“. Jis taip pat išreiškia Tautos suvereniteto principą. Tai ne viskas. 3 str. 1 d. nustatyta, kad niekas negali varžyti ar riboti Tautos suvereniteto, savintis Tautai priklausančių suverenių galių; 4 str. – kad aukščiausią suvereniją galią Tauta vykdo tiesiogiai ar per demokratiškai išrinktus savo atstovus. Tai taip pat Tautos suvereniteto principą įtvirtinančios nuostatos. Pagaliau, Tautos suvereniteto principą suponuoja ir kitos Konstitucijos nuostatos – preambulės teiginys, jog Konstitucija priimama ir skelbiama „atgimusios Lietuvos valstybės piliečių valia“, 1 str. nuostata, kad Lietuvos valstybė yra nepriklausoma ir demokratinė respublika, 55 str. 1 d. nuostata, kad Seimą sudaro „Tautos atstovai“ ir kt. Kaip matome, norint teigti, jog tam tikras konstitucinis principas yra pirminis ir jį tam tikru

būdu įvardyti, ne visuomet būtina, kad jis Konstitucijos tekste būtų de-
klaruojamas *tais* *pa-*

čiais žodžiais, kuriais įvardijamas, juolab vienoje (atskirai paimtoje) Konstitucijos nuostatoje.

2.3. Sudėtiniai principai

Ne visi principai, kurie yra „tiesiogiai deklaruojami“, laikytini pirminiais. Kai kurie įtvirtinti skirtingose Konstitucijos nuostatose pabrėžiant jų skirtingus, nors tarp savęs neatskiriama susijusius, aspektus. Antai nekyla abejonių, kad Konstitucijoje įtvirtintas Konstitucijos viršenybės principas. Jis reiškia, kad Konstitucijai negali prieštarauti joks teisės aktas, taip pat, kad niekas – nei valstybės valdžios ar savivaldos institucijos, nei kiti subjektai – negali pažeisti Konstitucijos savo veiksmais, kad Konstitucijoje nustatytos teisės gali būti ginamos ir t.t. Visa tai skirtingais aspektais įtvirtinta net keliose Konstitucijos nuostatose: 5 str. 2 d. nuostatoje, kad valdžios galias riboja Konstitucija; 6 str. 2 d. nuostatoje, kad kiekvienas savo teises gali ginti remdamasis Konstitucija; 7 str. 1 d. nuostatoje, kad negalioja joks įstatymas ar kitas aktas, priešingas Konstitucijai; 110 str. 1 d. nuostatoje, kad teisėjas negali taikyti įstatymo, kuris prieštarauja Konstitucijai, ir kai kuriose kitose. Visose minėtose nuostatose yra *tiesioginis* Konstitucijos viršenybės įtvirtinimas, bet Konstitucijos viršenybė kaip „apibendrinantis“ konstitucinis principas seka ne iš vienos, bet iš kelių Konstitucijos nuostatų ir jų tarpusavio sisteminio sąryšio, paprasčiau – iš tam tikro konstitucinių nuostatų „komplekso“. Tokie konstituciniai principai yra *sudėtiniai* (arba *kompleksiniai*).

Ir pirminiai, ir sudėtiniai principai yra „tiesiogiai deklaruojami“ Konstitucijoje. Bet sudėtiniai principai nuo pirminių skiriasi tuo, kad norint konstatuoti jų buvimą, juos įvardyti, reikia: 1) nurodyti ne vieną, bet kelias juos įtvirtinančias nuostatas; 2) išskirti tai, kas šiose nuostatose yra bendra – tai, kas leidžia į jas visas žvelgti kaip į to paties „tiesiogiai deklaruojamo“ konstitucinio principo skirtingų aspektų išraiškas.

2.4. Išvestiniai principai

Tai trečia konstitucinių principų rūšis. *Išvestiniai* principai yra tokie, kurie tiesiogiai nėra deklaruojami Konstitucijoje – nei vienoje, nei keliose nuostatose, bet yra išvedami iš pirminių arba sudėtinių konstitucinių principų juos aiškinant.

Pateiksime tokį pavyzdį. Konstitucijos 5 str. 1 d. nustatyta, kad valstybės valdžią Lietuvoje vykdo Seimas, Respublikos Prezidentas ir Vyriausybė, Teismas. Konstitucinis Teismas 1994 m. sausio 19 d. nutarime kon-

statavo (beje, be platesnio argumentavimo), kad Konstitucijos 5 str. yra įtvirtintas valdžių padalijimo principas. Vėliau, plėtodamas valdžių padalijimo konstitucinę doktriną, Konstitucinis Teismas šį principą siejo ir su kitomis Konstitucijos nuostatomis, konkrečiai – su tomis, kuriose įtvirtintos Seimo, Vyriausybės, Teismo galios, su Konstitucijos viršenybės principu, interpretavo Konstitucijos 5 str. 1 d. kartu su šio straipsnio 2 d., kurioje nustatyta, kad valdžios galias riboja Konstitucija. Pagal Konstitucinio Teismo suformuotą valdžių padalijimo doktriną konstitucinis valdžių padalijimo principas (dar vadinamas ir valstybės valdžių padalijimo principu) reiškia, kad įstatymų leidžiamoji, vykdomoji ir teisminė valdžios turi būti atskirtos, pakankamai savarankiškos, bet kartu tarp jų turi būti pusiausvyra; kad kiekvienai valdžios institucijai yra nustatyta jos paskirtį atitinkanti kompetencija; kad institucijos kompetencijos konkretus turinys priklauso nuo tos valdžios vietos bendroje valdžių sistemoje ir jos santykio su kitomis valdžiomis, nuo tos institucijos vietos tarp kitų valdžios institucijų ir jos įgaliojimų santykio su kitų institucijų įgaliojimais; kad Konstitucijoje tiesiogiai nustačius konkrečios valstybinės valdžios institucijos įgaliojimus, viena valstybės valdžios institucija negali iš kitos perimti tokių įgaliojimų, jų perduoti ar atsisakyti bei, kad tokie įgaliojimai negali būti pakeisti ar apriboti įstatymu (Konstitucinio Teismo 1995 m. spalio 26 d., 1995 m. gruodžio 6 d., 1997 m. gegužės 29 d., 1997 m. lapkričio 13 d., 1998 m. sausio 10 d., 1998 m. balandžio 21 d., 1999 m. balandžio 20 d., 1999 m. birželio 3 d., 1999 m. liepos 9 d., 1999 m. lapkričio 23 d., 1999 m. gruodžio 21 d., 2000 m. vasario 10 d., 2000 m. spalio 18 d., 2000 m. gruodžio 6 d. nutarimai). Visi šie teiginiai, kaip ir pats valdžių padalijimo principo įvardijimas, yra Konstitucinio Teismo aktų, bet ne pačios Konstitucijos teiginiai. Todėl valdžių padalijimo principas laikytinas *išvestiniu* iš kitų Konstitucijos nuostatų – pirmiausia iš tų, kuriose tiesiogiai formuluojami konstituciniai principai. Nagrinėjamu atveju yra pagrindo teigti, kad buvo remiamasi mažiausiai dviem „tiesiogiai deklaruojamais“ konstituciniais principais – valstybės valdžią įgyvendinančių institucijų konstitucinio įtvirtinimo (5 str. 1 d.) ir Konstitucijos viršenybės bei konstitucinio valdžios galių ribojimo (5 str. 2 d.) bei jų aiškinimu platesniame Konstitucijos nustatyto reguliavimo kontekste.

Kitas pavyzdys. Konstitucijos 40 str. 3 d. nustatyta: „Aukštosioms mokykloms suteikiama autonomija“. Aiškindamas šią nuostatą, Konstitucinis Teismas 1994 m. birželio 27 d. nutarime konstatavo: „Istoriškai aukštosios mokyklos autonomijos idėja susiformavo viduramžiais, kuriantis universitetams kaip mokslo ir mokymo įstaigoms. Autonomija reiškė, kad universitetas tam tikra prasme yra laisvas nuo valstybės, siekia kuo daugiau atsiriboti nuo politinės valdžios įtakos, sukurti savarakišką aukštosios mokyklos vidaus gyvenimo reguliavimo sistemą. Tokio

atsitolinimo nuo valstybinės valdžios tikslas buvo apsaugoti mokslo, tyrimo ir mokymo laisvę, apginti mokslininkus ir dėstytojus nuo politinio bei ideologinio poveikio. Akademinės autonomijos raidą visada lėmė supratimas, jog mokslas ir mokymas gali normaliai egzistuoti ir skatinti pažangą tik tada, kai jie yra laisvi ir nepriklausomi. Taip susiformavo akademinės laisvės principas, išreiškiantis siekimą apginti nuo išorinės įtakos mokslininkų ir dėstytojų mokslinės minties ir jos išraiškos laisvę. Tradiciškai aukštosios mokyklos autonomija suprantama kaip teisė savarankiškai nustatyti ir įtvirtinti įstatuose ar statute savo organizacinę ir valdymo struktūrą, ryšius su kitais partneriais, mokslo ir studijų tvarką, studijų programas, studentų priėmimo tvarką, spręsti kitus su tuo susijusius klausimus, naudotis valstybės perduotu ir kitu įsigytu turtu, turėti teritorijos ir pastatų, kito turto, skirto mokslo ir studijų reikalam, neliečiamumo garantiją. Tuo tikslu aukštajai mokyklai garantuojama institucinė autonomija, t.y. tam tikras statusas, kuris reiškia, kad yra tam tikros veiklos sritys, laisvos nuo vykdomosios valdžios kontrolės“. Taigi aiškinant konstitucinį aukštųjų mokyklų autonomijos principą, be abejo, pirminį, nes tiesiogiai išreikštą Konstitucijoje, galima konstatuoti Konstitucijoje esant įtvirtintą ir akademinės laisvės principą. Konstatuoti jo buvimą Konstituciniam Teismui pakako tik Konstitucijos 40 str. 3 d. turinio analizės.

Taigi išvestiniai principai yra Konstitucijos aiškinimo rezultatas. Konstitucijos aiškinimas – dinamiškas procesas. Tai, kad akademinės laisvės principas pagal šandien susiformavusią Konstitucinio Teismo doktriną yra išvestas iš aukštųjų mokyklų autonomijos principo, nereiškia, kad kitose bylose, kai Konstitucinis Teismas laikys, jog reikia šį principą aiškinti plačiau arba papildomais argumentais pagrįsti jo konstitucinį pobūdį, nebus galima remtis ir kitomis Konstitucijos nuostatomis. Antai nuorodos (cituotame nutarime) į istorinę patirtimi grindžiamą būtinumą „apsaugoti mokslo, tyrimo ir mokymo laisvę, apginti mokslininkus ir dėstytojus nuo politinio bei ideologinio poveikio“ aiškiai susišaukia su Konstitucijos 42 str. 1 d. nuostata, kad kultūra, mokslas ir tyrinėjimai bei dėstymas yra laisvi. Išvestiniams principams būdinga, jog jie turi potencialios būti išvedami ne iš kurio nors vieno (pirminio arba išvestinio) konstitucinio principo, bet iš įvairių Konstitucijos nuostatų, iš viso konstitucinio reguliavimo kaip sistemos.

Išvestiniai konstituciniai principai nėra „kelio pabaiga“. Iš jų savo ruožtu galima išvesti dar kitus principus. Antai aiškinant teisėjo ir teismų nepriklausomumo principą, įvairiais aspektais įtvirtintą Konstitucijos 31 str. 2 d., 109 str., 114 str. 2 d., kitose Konstitucijos nuostatose, iš jo išvedami Teismo kaip valstybės valdžios visavertiškumo, teismų organizacinio savarankiškumo, teisminės valdžios savireguliacijos ir savivaldos, kai kurie

kiti principai (Konstitucinio Teismo 1999 m. gruodžio 21 d. nutarimas).

2.5. Konstitucinė doktrina ir konstitucinė jurisprudencija

Konstituciniai principai ne tik yra tarp savęs susiję. Kadangi Konstitucija yra vientisas aktas (6 str. 1 d.), konstituciniai principai vienas kitą sąlygoja, vieni principai suponuoja, leidžia formuluoti kitus. Konstitucinių principų sistema – savotiškas „tinklas“, kurio įvairūs elementai tarp savęs susiję sudėtingais determinaciniais ir koordinaciniais ryšiais. Kadangi visi šie principai turi vienodą (aukščiausią) teisinę galią, būtų netikslu kalbėti apie jų hierarchiją: *išvestiniai principai nėra nė kiek mažiau privalomi negu tie, iš kurių jie buvo išvesti*. Būtent dėl to nėra klaida sakyti, kad „Konstitucijoje įtvirtinti“, tarkime, valdžių padalijimo arba akademinės laisvės principai (frazė dažnai vartojama ir Konstitucinio Teismo aktuose, ir akademinėje literatūroje) – nors jie ir nėra „tiesiogiai deklaruojami“, bet vis tiek yra įtvirtinti Konstitucijoje, tik pasirinkus kitokią žodinės išraiškos formą.

Bet pabrėžkime dar kartą: principų skirstymas į pirminius, sudėtinius ir išvestinius – tai visų pirma teorinė schema. Kaip ir skiriant konstitucinius principus nuo konstitucinių normų, ribas čia brėžti sunku, šios ribos sąlygiškos, nes kiekvienu atveju reikia atsižvelgti į Konstitucijos aiškinimo dinamiką, į tai, kad ne visi konstituciniai principai yra vienodai „atskleisti“, „įvardyti“, „suformuluoti“. Atskiros Konstitucijos nuostatos „tampa“ principais tuomet, kai jas tokias pripažįsta institucija, turinti įgaliojimus oficialiai aiškinti Konstituciją. Iki tol galima be galo ginčytis, kokie yra Konstitucijoje įtvirtinti principai ir koks yra jų turinys, bet tai tik teorinės diskusijos. Konstituciją oficialiai aiškina Konstitucinis Teismas, tirdamas teisės aktų atitiktį Konstitucijai.

Taigi principų turinio atskleidimas vyksta oficialiai aiškinant Konstituciją – plėtojant *konstitucinę doktriną* kiekvienu klausimu, kuris tam tikroje byloje yra Konstitucinio Teismo nagrinėjimo dalykas. Visuma Konstitucinio Teismo suformuluotų doktrinų ir šiomis doktrinomis grindžiamų sprendimų vadinama *konstitucine jurisprudencija*. Vaizdžiai tariant (nors, be abejo, šiek tiek perdedant), galima sakyti, kad Konstitucijos realiai yra *tiesiogiai ir tik tiek, kiek buvo išaiškinta Konstitucinio Teismo, t.y. tiek, kiek yra konstitucinės doktrinos*¹.

Štai čia išryškėja du svarbūs momentai.

Pirma. Nors išvestiniai principai formuluojami aiškinant pirminius, sudėtinius bei *jau suformuluotus* išvestinius principus, pagrįstai konstatuoti tam tikrų principų buvimą galima tik remiantis pačios Konstitucijos

¹ Kūris E. Konstitucija ir jos aiškinimas // Politologija. 1999. Nr. 2. P. 9.

nuostatomis. Konstituciniai principai kaip visą teisės sistemą kreipiantys pradai, žinoma, yra „sukurti“ žmonių, turinčių tam tikras vertybines orientacijas, dėl to ir patys turi vertybinę krūvį; bet vienasysk įtvirtinus juos Konstitucijoje, *teisės akte*, jie nustoja būti vertybėmis ir tampa objektyvia teise. Todėl konstituciniai principai nėra ir neturi būti *išvedami* iš „dar kokių nors“ aukštesnių imperatyvų, vertybių, siekių, tikslų ir pan. – jie yra atkleidžiami analizuojant Konstitucijos tekstą. Kaip matėme, vienais atvejais konstituciniams principams iššifruoti iš Konstitucijos teksto pakanka nuorodos į tam tikrą Konstitucijos nuostatą, kurioje jie „tiesiogiai deklaruojami“ (pirminiai principai), kitais atvejais reikia nurodyti kelias tam tikrą principą įtvirtinančias nuostatas ir išskirti iš jų tai, kas leidžia į visas šias nuostatas žvelgti kaip į to paties konstitucinio principo skirtingų aspektų išraiškas (sudėtiniai principai), dar kitais atvejais konstituciniai principai išvedami ne tiesiogiai iš Konstitucijos teksto, bet iš *jau suformuluotų* konstitucinių principų (išvestiniai principai). Bet jei nėra Konstitucijos nuostatų, kuriomis gali būti grindžiamas principas, jis nelaikytinas konstituciniu principu. Pvz., baudžiamuosiuose įstatymuose gali būti įtvirtinamas bausmės ekonomijos principas, pagal kurį turi būti „nustatytos tokios sankcijų ribos, kurios leidžia teismui parinkti tokias minimalias bausmes, kurių užtektų nuteistajam pasitaisyti“¹. Kad šis principas, tegu ir pagrįstas, ir svarbus, ir humaniškas, nėra konstitucinis principas ar bent kol kas tokiu nelaikomas, netiesiogiai patvirtino Konstitucinis Teismas, konstatavęs, kad „reikšmingas baudžiamųjų įstatymų principas yra tas, jog juose įtvirtintos bausmės neturi būti griežtesnės negu reikia, kad padaręs nusikaltimą asmuo pasitaisytų, t.y. ateityje nebenusikalstų“ (Konstitucinio Teismo 1998 m. gruodžio 9 d. nutarimas). Tad bausmės ekonomijos principas – baudžiamųjų įstatymų, bet ne konstitucinis principas.

Antra. Konstituciniai principai įtvirtinti Konstitucijoje. Bet *ar* tam tikri principai įtvirtinti Konstitucijoje, vienareikšmiai galima pasakyti tik tuomet, kai yra suformuota atitinkama konstitucinė doktrina, t.y. kai tai yra konstatavusi institucija, kuriai vienintelei patikėta aiškinti Konstituciją, – Konstitucinis Teismas. Dabar tenka grįžti prie jau išsakytų minčių (žr. 215 ir 216 psl.), kad konstitucinė teisė „neturi kito šaltinio – tik Konstituciją“, kad „konstitucinės teisės normos gali būti nustatytos tik pačioje Konstitucijoje ir niekur kitur“. Šią poziciją neišvengiamai reikia tikslinti. Reikalas tas, kad nors konstitucinės normos negali būti suformuluotos ne Konstitucijoje, o tam tikruose kituose teisės aktuose, bet konstituciniai principai atkleidžiami *aiškinant Konstituciją* (jos nuostatas), o aiškinimo aktai yra Konstitucinio Teismo aktai. Vadinasi, Kon-

¹ Abramavičius A. et al. Baudžiamoji teisė. Vilnius: Eugrimas, 1996. P. 51.

stitucija, be savo kaip „vientiso akto“ teksto, apima ir konstitucinę doktriną – „gyvąją konstituciją“, užtikrinančią viso konstitucinio reguliavimo dinamiškumą ir galimybę keistis, nekintant „pagrindinio dokumento tekstui“. Moderniosios konstitucinės sistemos remiasi idėja, kad konstitucija yra kur kas daugiau negu vieno akto, vadinamo „konstitucija“, tekstas¹: laikui bėgant, „pagrindinio“ teksto funkcijas vis labiau perima konstitucinė doktrina, generuojama aiškinant šį tekstą, o vėliau ir pačią save. Kai teigiama, kad, pvz.: JAV Konstitucija yra patraukli ir patogi, nes trumpa², pamirštama, kad tikroji, „gyvoji“ Konstitucija surašyta daugiau nei penkiuose šimtuose tomų Aukščiausiojo Teismo sprendimų – konstitucinėje jurisprudencijoje, kurioje formuluojama konstitucinė doktrina. Daryti išvadas apie bet kurios valstybės konstitucinę santvarką remiantis tik konstitucijos tekstu tolygu spręsti apie teatro vaidinimo turinį tik iš programos³. Konstitucinė jurisprudencija – ne tik ne mažiau svarbus konstitucinės teisės šaltinis nei Konstitucija; tai yra Konstitucijos nuostatų suvokimo ir tiesioginio taikymo prielaida, o kartu ir imperatyvas, privalomas įstatymų leidėjui. Čia pažymėtina, kad pagal Konstitucijos 107 str. 2 d. Konstitucinio Teismo sprendimai klausimais, kuriuos Konstitucija priskiria jo kompetencijai, yra galutiniai ir neskundžiami. Maža to, Konstitucinio Teismo įstatymo 72 str. 2 d. nustatyta, kad „Konstitucinio Teismo nutarimai turi įstatymo galią ir yra privalomi visoms valdžios institucijoms, teismams, visoms įmonėms, įstaigoms bei organizacijoms, pareigūnams ir piliečiams“, o 5 d. – kad „Konstitucinio Teismo nutarimo pripažinti teisės aktą ar jo dalį nekonstituciniu galia negali būti įveikta pakartotinai priėmus tokį pat teisės aktą ar jo dalį“. Nors Konstitucinio Teismo įstatyme vartojama formuluotė „turi įstatymo galią“, iš viso cituoto konstitucinio ir teisinio reguliavimo, o ypač iš Konstitucijos 107 str. 2 d. nuostatos darytina išvada, kad ši galia ypatinga. Tai *Konstitucijos galia*, nes jos negalima įveikti priimant įstatymą ar kitą teisės aktą.

Dėl to svarbu, kad Konstitucinio Teismo aktuose būtų kaip galima griežčiau skiriama, kur yra konstitucinių principų formulavimas, jų išvedimas iš Konstitucijos teksto, o kur – konstitucinių normų analizė. Konstituciniam Teismui formaliai nėra suteikta galia kurti naujas normas,

¹ Žr., pvz.: Lane J.-E. *Constitutions and Political Theory*. Manchester & New York: Manchester University Press, 1996; Nagel R. F. *Constitutional Cultures: The Mentality and Consequences of Judicial Review*. Berkeley, Los Angeles & London: University of California Press, 1989; Nino C. S. *The Constitution of Deliberative Democracy*. New Haven & London: Yale University Press, 1996.

² Ozolas R. *Konstitucijos ribos // Konstitucija, žmogus, teisinė valstybė*. Vilnius: Lietuvos žmogaus teisių centras, 1998. P. 54.

³ Kūris E. *Op. cit.* P. 6.

juolab jas automatiškai pakylėjant į konstitucinį lygmenį¹. Tai – Tautos kompetencija, jos suverenių galių realizavimas. Gi konstitucinių principų formulavimas, jų plėtojimas ir aiškinimas – Konstitucinio Teismo uždavinys. Kol Konstitucinis Teismas nėra oficialiai konstatavęs, kad tam tikras principas yra *konstitucinis*, gali būti įvairių nuomonių, įvairių aiškinimų – mokslininkų, teisininkų, politikų, apžvalgininkų. Bet minėtasis konstatavimas keičia situaciją iš esmės. Pvz., tradiciškai laikoma, kad sutarčių laisvės principas yra vienas svarbiausių civilinės teisės principų; jis apibūdinamas net ne kaip visos civilinės teisės, bet kaip jos „prievolinės teisės pošakio“ principas² arba kaip „sutarčių teisės principas“, kurio „pagrindu konstruojamas visas sutarčių teisės institutas“³. Galima pridurti: sutarčių laisvės principas yra ir konstitucinis principas. Tai įsakmiai diktuoja konstitucinė doktrina, pvz., Konstitucinio Teismo 1996 m. lapkričio 20 d. nutarimas, kuriame konstatuota, kad „konstitucinis asmenų lygiateisiškumo principas glaudžiai siejasi su sutarčių sudarymo laisvės principu. Sutarčių sudarymo laisvė – tai sukonkretinta išraiška tokių Konstitucijoje įtvirtintų vertybių, kaip asmens laisvė (21 straipsnis), nuosavybės neliečiamumas (23 straipsnis), asmens ūkinės veiklos laisvė (46 straipsnis). Taigi sutarčių sudarymo laisvė gali būti vertinama kaip konstitucinio lygmens garantija“.

Ar gali Konstitucinis Teismas laikui bėgant tam tikrus konstitucinius principus formuluoti naujai, juolab pakeisti jų turinį? Vertinant *teoriškai*, taip lyg ir neturėtų būti. Paprastai tariant, ši institucija neturi teisės klysti, dėl ko vėliau turėtų taisyti. Kita vertus, ją, kaip ir bet kurią kitą, sudaro žmonės; Konstitucinio Teismo sudėtis nuolat keičiasi, teisės mokslas vystosi, pagaliau pati konstitucinė doktrina formuojama *ad hoc*, t.y. kiekvienu konkrečiu atveju aiškinant Konstituciją tiek, kiek reikia konkrečiai bylai spręsti (čia galioja taisyklė *interpretatio cessat in claris* – aiškinimas baigiasi nustačius aiškų rezultatą⁴). Todėl būna, kad tas pats konstitucinis principas vienose bylose aiškinamas plačiai, o kitose tenkinamasi jo trumpu priminiu. *Faktiškai* principai nuolat reformuluojami atskleidžiant vis kitus jų aspektus, o kai kada – ir patikslinant ankstesnę doktriną, skirtingai sudėliojant akcentus. Tai nesibaigiantis procesas.

Antai Konstitucinis Teismas 1996 m. vasario 28 d. nutarime yra konstatavęs, kad konstitucinis asmenų lygybės principas yra taikytinas ne tik

¹ Pavilonis V. Konstitucijos interpretavimas vykdant abstrakčią teisės aktų teisėtumo kontrolę // Konstitucinės priežiūros institucijų baigiamieji aktai. Vilnius: Lietuvos Respublikos Konstitucinis Teismas, 2000. P. 24.

² Staskonis V. (ats. red.) Civilinė teisė. Kaunas: Vijusta, 1997. P. 29.

³ Mikelėnas V. Sutarčių teisė. Bendrieji sutarčių teisės klausimai: lyginamoji studija. Vilnius: Justitia, 1996. P. 41.

⁴ Pavilonis V. Loc. cit.

fiziniais, bet ir juridiniams asmenims; ši nuostata pakartota ir 2000 m. vasario 23 d. nutarime, kituose Konstitucinio Teismo aktuose. Tokiu būdu, atrodo, iš esmės atsisakyta ankstesnės, dar 1993 m. lapkričio 8 d. nutarime suformuotos doktrinos, pagal kurią asmenų lygybės principas taikytinas tik fiziniams asmenims¹. Kita vertus, plėtojant konstitucinį asmenų lygybės principą, buvo išaiškinta, kad jis nėra absoliutus tiek, kad darytų negalimą diferencijuotą teisinį reguliavimą (Konstitucinio Teismo 1996 m. vasario 28 d., 1996 m. gruodžio 19 d., 1998 m. birželio 18 d., 1998 m. spalio 27 d., 1998 m. lapkričio 11 d., 2000 m. spalio 18 d. nutarimai).

Kitas pavyzdys. Konstitucinis Teismas 1994 m. vasario 14 d. nutarime konstatavo, kad prokurorai traktuotini kaip teisminės valdžios sudedamoji dalis². Bet štai jau 1997 m. spalio 1 d. nutarime pozicija koreguojama: nors vis dar tvirtinama, kad prokurorai laikytini teisminės valdžios dalimi, bet ir pabrėžiama, kad jų negalima tapatinti su teismu, o 1999 m. vasario 5 d. nutarime teigiama, kad prokurorai – tai teisminės valdžios dalis, vykdanči specifiškas funkcijas; pagaliau 1999 m. gruodžio 21 d. nutarime rašoma: „Prokurorai nėra teisėjai, jie nevykdo teisingumo. Konstitucijoje jiems patikėta specifinė funkcija, kurios negalima tapatinti su teisminės valdžios įgyvendinimu“³. Tai palaipsniui konstitucinės doktrinos plėtojimas ją koreguojant. Šį procesą galima vertinti įvairiai, bet akivaizdu viena: be paties Konstitucinio Teismo, nėra kitos institucijos, kuri galėtų koreguoti konstitucinių principų turinio sampratą.

Ar tai reiškia, kad nepripažįstama galimybė aiškinti Konstituciją ir formuluoti konstitucinius principus ne Konstituciniam Teismui? Jokių būdu, ne. Antai Konstitucinis Teismas yra pažymėjęs, kad „kiekvieno teisės instituto atitikimas Konstitucijai turi būti vertinamas pagal tai, ar jis atitinka konstitucinius teisinės valstybės principus. Atskleisti teisinės valstybės sampratos turinį – tai konstitucinės doktrinos funkcija“ (Konstitucinio Teismo 1999 m. gegužės 11 d. nutarimas). Tačiau ir atkleisdamas teisinės valstybės sampratos turinį, ir formuluodamas įvairius kitus konstitucinius principus, atskleisdamas jų turinį, pats Konstitucinis Teismas ne kartą yra rėmęsis teisės mokslo teiginiais, tarptautine patirtimi.

¹ Šios doktrinos kritiką žr.: *Mikelėnas V.* Teisės aiškinimas: teorinės ir praktinės problemos. 3 // *Justitia*. 1997. Nr. 3. P. 11; *Mikelėnienė D., Mikelėnas V.* Teismo procesas: Teisės aiškinimo ir taikymo aspektai. Vilnius: Justitia, 1999. P. 201–202; bandymą šią doktriną pateisinti pripažįstant, kad kritika teisinga, tačiau „nevisiškai“, žr.: *Žilys J.* Konstitucinis Teismas ir Lietuvos teisės raida // *Konstitucinė justicija: Dabartis ir ateitis*. Vilnius, 1998. P. 56 (69 išnaša).

² Šios doktrinos kritiką žr.: *Mikelėnas V.* Civilinis procesas. 1 d. Vilnius: Justitia, 1997. P. 206–208.

³ Žr. taip pat Konstitucinio Teismo 2001 m. vasario 22 d. nutarimą.

Keletas tai iliustruojančių citatų. „Interpretuojant šiuos Konstitucijos straipsnius pažymėtina, kad Lietuvos valstybė, pripažindama tarptautinės teisės principus ir normas, šalies gyventojams negali taikyti iš esmės kitokių standartų. Save laikydama lygiateise tarptautinės bendrijos nare, ji savo valia priima ir pripažįsta šiuos principus bei normas, jos papročius, dėsningai integruojasi į pasaulio kultūrą ir tampa natūralia jos dalimi“ (Konstitucinio Teismo 1998 m. gruodžio 8 d. nutarimas). „Jeigu Konstitucijos normos apimtų anksčiau atsiradusius faktus, neturėjusius teisinės reikšmės, būtų išplečiama teisinio reguliavimo sfera – teisės normų galiojimas nukreipiamas atgal. Tai prieštarautų bendram teisės principui „įstatymas atgal negalioja““ (Konstitucinio Teismo 1994 m. balandžio 21 d. nutarimas). „Pagal teisės doktriną, jei yra bendrų ir specialių teisės normų konkurencija, taikomos specialios teisės normos“ (Konstitucinio Teismo 1996 m. vasario 28 d. nutarimas). „Pažymėtina, kad tiek Žmogaus teisių doktrina, tiek ja besiremianti demokratinių valstybių teisė pripažįsta tam tikrą galimybę riboti nuosavybės teises, kaip ir kai kurias kitas pagrindines žmogaus teises. Tačiau laikomasi esminės nuostatos, kad negalima apribojimais pažeisti kokios nors pagrindinės žmogaus teisės turinio esmės. Jeigu teisė taip apribojama, kad jos įgyvendinti pasidaro neįmanoma, jeigu teisė suvaržoma peržengiant protingai suvokiamas ribas arba neužtikrinamas jos teisinis gynimas, tai tokiu atveju būtų pagrindo teigti, jog pažeidžiama pati teisės esmė, o tai tolygu šios teisės neigimui“ (Konstitucinio Teismo 1996 m. balandžio 18 d. nutarimas). „Teisės doktrinoje žala paprastai suprantama kaip asmens sužalojimas, jo gyvybės atėmimas arba pakenkimas asmens teisėms ar įstatymų saugomiems jo interesams, taip pat turto sužalojimas ar sunaikinimas, dėl ko nukentėjęs asmuo negauna atitinkamų vertybių arba praranda jas“ (Konstitucinio Teismo 1997 m. sausio 20 d. nutarimas). „Administracinis teisės pažeidimas ir nusikaltimas apibūdinami kaip pavojingos veikos, kadangi jas padarius yra pažeidžiamos tam tikros vertybės. Teisės doktrina visuotinai pripažįsta, kad administracinio teisės pažeidimo ir nusikaltimo pavojingumas yra nevienodas. Didesnį nusikaltimo pavojingumą nulemia ne tik objekto, bet ir kitų objektyvių bei subjektyvių požymių visuma“ (Konstitucinio Teismo 1997 m. lapkričio 13 d. nutarimas). „Laikomasi nuomonės, kad teisminė kontrolė būdinga anglosaksų teisės sistemos šalims. Sąvoka „teisminė kontrolė“ šiuo atveju vartojama sąlygiškai ir reiškia tik pasyviąją kontrolę, t.y. patys teismai savo iniciatyva nieko nekontroliuoja, tačiau jie nagrinėja skundus dėl savivaldos institucijų ar jų pareigūnų priimtų aktų bei veiksmų. Kita vertus, teismai nagrinėja ir savivaldos institucijų skundus, kai valstybės institucijos pažeidžia savivaldybių teises. Būtent tai konstitucinės teisės doktrinoje ir vadinama teismine savivaldybių veiklos kontrole“ (Konstitucinio Teismo 1998 m. vasario 18

d. nutarimas). „Konstitucinis Teismas taip pat pažymi, kad Sąlygų ginčijamo punkto vienų papunkčių nuostatos formuluojamos neaiškiai, o formuluojant kitus papunkčius nepaisoma teisėje pripažintos priežastinumo doktrinos“ (Konstitucinio Teismo 1998 m. gegužės 6 d. nutarimas). „Taigi tokia pozicija, kai nepaliekama galimybių sprendimą ginčyti teisme, nesiderina su teisinės valstybės koncepcija ir konstitucine asmens teisių apsaugos doktrina“ (Konstitucinio Teismo 1999 m. kovo 4 d. nutarimas). „Nenumatyta ir asmenų, kuriems taikomi darbinės veiklos apribojimai, galimybė kreiptis į teismą. Tuo tarpu pagal visuotinai pripažintą žmogaus teisių ir laisvių gynimo doktriną teisės ir laisvės galima suvaržyti tik įstatymu ir būtinai užtikrinant galimybę dėl pažeistos teisės kreiptis į teismą“ (Konstitucinio Teismo 1999 m. kovo 4 d. nutarimas). „Konstitucinis Teismas sutinka su Lietuvos mokslo tarybos išvada, kad sprendžiant asmenų, baigusių aukštąsias mokyklas buvusioje Sovietų Sąjungoje, išsilavinimo klausimus universitetiniu išsilavinimu galima laikyti tik išsilavinimą, įgytą valstybiniuose universitetuose“ (Konstitucinio Teismo 1996 m. liepos 10 d. nutarimas). „Teisės moksle, kitų valstybių įstatymų leidybos praktikoje yra žinomi vadinamieji programiniai įstatymai. Tokių įstatymų forma ir galimas jų turinys yra nustatomas konstitucijose. Programiniai įstatymai nustato valstybės ekonominės ir socialinės veiklos tikslus, bet ne teisės normas, reguliuojančias teisinių santykių subjektų elgesį. Lietuvos Respublikos Konstitucijoje nėra numatyti programiniai įstatymai kaip speciali įstatymų forma, todėl visi įstatymai vertintini kaip faktinio galiojimo pirminiai teisės aktai, kurie privalomi visiems teisinių santykių subjektams“ (Konstitucinio Teismo 1994 m. sausio 19 d. nutarimas).

Kaip matome, mokslinis Konstitucijos ir teisės sistemos aiškinimas, aplenkiantis Konstitucinio Teismo jurisprudenciją, yra svarbi konstitucinės doktrinos formavimo prielaida. Skirtumas tik tas, kad oficialioji Konstitucinio Teismo jurisprudencijoje formuojama konstitucinė doktrina turi teisinę galią, tuo tarpu visos kitos konstitucinių principų interpretacijos – ne.

3 poskyris.

KONSTITUCINIŲ PRINCIPŲ TIPOLOGIJOS PROBLEMA

3.1. „Bendrieji“ ir „kiti“ konstituciniai principai

3.2. Konstitucinių principų tipologijos pagrindai

3.1. „Bendrieji“ ir „kiti“ konstituciniai principai

Kaip jau buvo sakyta, antras kriterijus, pagal kurį paprastai konstruojama konstitucinių principų sistema, yra tas, koku mastu jie kreipia teisės sistemą, lemia teisinio reguliavimo turinį. Konstituciniai principai skirstomi į „bendruosius“ ir „kitus“¹. „Bendraisiais“ principais vadinami tie, kurie kreipia, orientuoja visą teisės sistemą, visas įvairioms teisės šakoms priskiriamas normas; „kitais“ principais laikomi tie, kurie gali būti toliau detalizuojami tik tam tikrose teisės šakose ar institutuose. Antai „bendriesiems“ principams priskiriami: a) tautos suvereniteto principas; b) demokratiškumo (demokratinės valstybės) principas; c) prigimtinių teisės principas; e) lygybės (lygiateisiškumo) principas; f) žmoniškumo (humaniškumo) principas; g) teisėtumo principas; h) Konstitucijos viršenybės principas; i) teisminės gynybos prieinamumo ir universalumo (teisės į teisminę gynybą) principas; j) nekaltumo prezumpcijos principas; k) konstitucinio valdžios galių ribojimo principas; l) valdžių padalijimo (atskyrimo) principas; m) principas, pagal kurį teisingumą vykdo tik teismas. Iš „kitų“ principų, įtvirtintų Konstitucijoje, nurodomi: a) dvigubos pilietybės negalimumo principas; b) Seimo nario neliečiamumo principas; c) Respublikos Prezidento asmens neliečiamumo principas; d) teisėjų „depolitizacijos“ principas². Matyt, tai toli gražu ne visi „kiti“ principai.

Visi minėti principai iš tikrųjų įtvirtinti Konstitucijoje – arba joje „tiesiogiai deklaruojami“, arba išvedami iš kitų konstitucinių principų. Pateiktasis konstitucinių principų išvardijimas yra informatyvus. Tačiau nepakanka tik išvardyti principus – juos reikia išvardyti taip, kad jų sąrašas atitiktų sistemiškumo standartus.

Konstitucinių principų klasifikacija, kaip ir kiekviena sistema, turi būti konstruojama pagal tam tikrus kriterijus. Pasirinkus kriterijumi, ar tam tikri principai „adresuojami“ visai teisės sistemai, ar tik tam tikroms jos „dalims“ (šakoms, institutams), sunku išvengti tam tikrų prieštaravimų. Pvz., šiokių tokių abejonių gali kelti nekaltumo prezumpcijos principo priskyrimas „bendriesiems“ principams (dėl jo itin glaudžios sąsajos su baudžiamąja ir baudžiamojo proceso teise), o teisėjų „depolitizacijos“ principas – „kitiems“, ne „bendriesiems“ (nes „depolitizacija“ yra teisėjo ir teismo nepriklausomumo ir nešališkumo – esminės visų žmogaus teisių

¹ Šiuo atveju kalbama ne apie bendruosius teisės principus kaip specifinį teisės šaltinį – tik pavadinimai čia yra panašūs. Apie bendruosius teisės principus žr. 245–246 psl.

² Vaitiekienė E., Vidrinskaitė S. Op. cit. P. 28–30.

realizavimo garantijos – vienas iš aspektų). Be to, kai kurie iš minėtų „bendrujų“ principų akivaizdžiai susipina. Pvz., valdžios galių ribojimo principas yra neatskiriama susijęs su Konstitucijos viršenybės principu, išreiškia jo vieną iš aspektų, bet savo ruožtu yra (kaip pirminis principas) viena iš prielaidų, leidžiančių konstatuoti Konstitucijoje esant įtvirtintą valdžių padalijimo principą (išvestinį principą). Tad jei ir galima „išdėlioti“ visus konstitucinius principus į dvi „lentynėles“, visuomet liks erdvės abejonėms, ar kai kurie principai pakliuvo ten, kur jiems priklausytų.

Nurodytoje konstitucinių principų klasifikacijoje „kiti“ principai – tai „daliniai“ arba „šakiniai“ principai, labai svarbūs vienoje (vienoje arba keliose) teisės šakose, užtat kitose jais tarsi nėra privalu vadovautis (arba prireikia vadovautis tik retsykais). Toks principų skirstymas į „bendruosius“ ir „kitus“ suponuoja tam tikrą konstitucinių principų hierarchiją. „Bendrieji“ principai yra tarytum „labiau fundamentalūs“, jais grindžiamos visos teisės šakos, visa valstybės sąranga, o „kitų“ principų „taikymo erdvė“ gerokai siauresnė.

Bet, kaip minėta, visi konstituciniai principai turi vienodą (aukščiausią) teisinę galią. Jokia jų hierarchija apskritai yra negalima. Net „labiau specifiiniai“ konstituciniai principai nepaklūsta „bendriesiems“. Priešingai – „bendrujų“ principų turinys tegali būti aiškinamas atsižvelgiant į visą konstitucinių principų sistemą, taigi ir į „dalinius“, „kitus“ principus.

Kad taip yra, pailiustruokime pavyzdžiu. Prisiminkime jau minėtą valdžių padalijimo principą. Pagal visuotinai pripažintą valdžių padalijimo sampratą įstatymų leidžiamoji, vykdomoji ir teisminė valdžios turi būti pakankamai savarankiškos, tarp jų turi būti pusiausvyra. Įstatymų leidžiamąją valdžią įgyvendina Seimas, vykdomąją – Respublikos Prezidentas ir Vyriausybė (kiekvienas pagal savo kompetenciją), teisminę – Teismas. Jeigu valdžių padalijimas yra „bendrasis“ principas, *kiekviena* valdingus įgalinimus turinti valstybės institucija (= valstybės valdžios institucija) būtinai turi būti priskiriama kuriai nors iš šių trijų valdžių ir negali būti jokių kitų *valdžios* institucijų, veikiančių *šalia* įstatymų leidžiamosios, vykdomosios ir teisminės valdžios ir nepriklausančių nė vienu iš jų. Bet taip nėra. Antai Lietuvos Respublikos Konstitucijos 125 ir 126 str. nurodomas Lietuvos bankas – centrinis bankas. Konstitucijoje įtvirtintas Lietuvos banko nepriklausomumas: jis nuosavybės teise priklauso Lietuvos valstybei, jis vienintelis turi pinigų emisijos teisę, jam vadovauja valdyba, kurios pirmininką skiria Seimas Respublikos Prezidento teikimu. Ilgametė bene visų Europos valstybių patirtis liudija, kad tik nepriklausomas, ypač nuo vykdomosios valdžios, centrinis bankas garantuoja pinigų stabilumą, pinigų rinkos, kredito ir atsiskaitymų siste-

mos funkcionavimą¹. Bet Lietuvos banko nepriklausomumas – tai „kitas“, ne „bendrasis“ konstitucinis principas, kreipiantis finansų teisės normas. Kaip matome, „bendrojo“ valdžių padalijimo principo turinio negalima adekvačiai atskleisti neatsižvelgiant į centrinio banko nepriklausomumo principą. Tas pats sakytina apie Valstybės kontrolę, reglamentuojamą Konstitucijos 134 ir 135 str. Ji kaip valdingus įgalinimus turinti valstybės institucija taip pat „netelpa“ į valdžių padalijimo schemą, kildinamą *tik* iš Konstitucijos 5 str. 1 d. (Atkreipkime dėmesį: Konstitucijos 5 str. 1 d. nurodoma ne *apskritai valdžia*, bet *valstybės valdžia*. Prie šio klausimo teks grįžti vėliau, 261 psl.) Štai dar viena valdžių padalijimo principo korektiva. Pagal jį vienos valdžios šakos pareigūnai neturėtų būti kurios nors kitos valdžios šakos pareigūnais. Bet Konstitucijos 60 str. nustatyta išlyga: Seimo narys gali būti Ministru Pirmininku arba ministru. Taigi „bendrasis“ konstitucinis valdžių padalijimo principas turi esminių ypatumų, kuriuos lemia anaipol ne „bendrasis“ reguliavimas.

Tad konstitucinius principus skirstyti į „bendruosius“ ir „kitus“ nėra pagrindo. Kai kurie principai vadinami „bendraisiais“ tik dėl to, kad jų „adresavimas“ visai teisės sistemai yra akivaizdus. Šie principai persmelkia visą Konstitucijos audinį, įgalina ją priskirti tam tikram konstitucijų tipui, leidžia suvokti, kokiomis idėjomis vadovavosi jos kūrėjai, prognozuoti, kuria linkme turėtų plėtotis teisės sistema (jei, žinoma, Konstitucija bus gerbiama, o konstitucinė santvarka saugoma). Tokie „bendrieji“ principai įtvirtinti Konstitucijos 1 str. nuostatoje, kad Lietuvos valstybė yra nepriklausoma demokratinė respublika, 18 str. nuostatoje, kad žmogaus teisės ir laisvės yra prigimtinės; 21 str. 2 d. nuostatoje, kad žmogaus orumą gina įstatymas; 27 str. nuostatoje, kad žmogaus įsitikinimais, praktikuojama religija ar tikėjimu negali būti pateisintas nusikaltimas ar įstatymų nevykdymas; Konstitucijos preambulėje įtvirtintame Tautos siekyje atviros, teisingos, darnios pilietinės visuomenės ir teisinės valstybės... Sąrašą galima tęsti.

„Kiti“ principai nelaikomi „bendraisiais“ veikiau ne (tik) dėl to, kad į juos, neva, privalu atsižvelgti tik tam tikrose teisės šakose, bet dėl to, kad kai kuriose kitose šakose jų, atrodo, praktiškai *neįmanoma pažeisti*. Principus, kad Lietuvos valstybės teritorija yra vientisa ir nedalijama į jokių valstybinių darinių (10 str. 1 d.), kad Lietuvos valstybės sostinė yra Vilniaus miestas – ilgaamžė istorinė Lietuvos sostinė (17 str.), arba kad Respublikos Prezidentas yra valstybės vadovas (77 str. 1 d.), atrodo, įmanoma pažeisti priėmus valstybinės arba administracinės teisės aktus (įstatymus), sukuriančius Lietuvoje kokius nors valstybinius darinius,

¹ Žr., pvz.: Semler D. Focus: The Politics of Central Banking // East European Constitutional Review. 1994. Vol. 3. No. 3/4.

nustatančius, kad sostinė yra ne Vilnius, o kitas miestas, arba kad valstybės vadovu taip pat gali būti vadinamas, tarkime, Ministras Pirmininkas. Remiantis Konstitucija, tokie aktai turėtų būti pripažinti jai prieštaraujančiais ir negalėtų būti taikomi. Bet įsivaizduoti, kad minėtus principus galėtų pažeisti civilinės arba baudžiamosios teisės aktai, išties sunku vien dėl to, kad civilinės ir baudžiamosios teisės reguliuojami santykiai iš esmės skiriasi nuo tų, kurių pagrindus nustato minėtos Konstitucijos nuostatos. Bet to, kad tam tikrose teisės šakose principų pažeisti iš pažiūros neįmanoma, nepakanka. Svarbu, kad net, atrodo, „tolimiausių“ teisės šakų normomis galima tuos principus *užtikrinti*. Antai Baudžiamojo kodekso 68 str. numatyta atsakomybė už viešus raginimus smurtu pažeisti Lietuvos Respublikos teritorijos vientisumą – tai taip pat Konstitucijos 9 str. 1 d. įtvirtinto principo realizavimas. Tad „kiti“ principai turi potencialą tapti „bendraisiais“, nelygu koku mastu į juos „reaguoja“ teisės sistema. Nors iš pažiūros jie „adresuojami“ ne visoms teisės šakoms, iš tikrųjų taip nėra.

Tad vadinamieji „bendrieji“ ir „kiti“ principai neatsiejami vieni nuo kitų. Konstitucinių principų skirstymas į „bendruosius“ ir „kitus“ remiasi analogija su principų klasifikavimu įvairiose teisės šakose, pagal kurią principai skirstomi į tarpšakinius, šakinius, teisės institutų principus ir pan. Tačiau mes jau žinome, kad *konstitucinė teisė nėra teisės šaka!* Ji pati gali diktuoti principus (kaip ir normas) kuriai nors teisės šakai ar institutui, bet jeigu ji „įsileistų“, „paverstų savais“ teisės principus, formuluojamus teisės šakose (institutuose), pakylėtų juos iki konstitucinio lygmens, tai pastatytų konstitucinę teisę ant to paties „laiptelio“ su tomis šakomis (institutais). Šitaip būtų paneigta Konstitucijos viršenybė. Kaip konstitucinės normos yra *ir* kurių nors teisės šakų pamatinės normos, taip ir principai, diktuojantys *ir* konstitucinio, *ir* šakinio reguliavimo turinį bei įvardijami tais pačiais žodžiais, visų pirma yra *konstituciniai* principai ir tik *po to* (kartais tik *dėl to*) – teisės šakų principai. Jau minėtas sutarčių laisvės principas tampa privalomas, ir neginčijamas (nors anaipol ne absoliutus) civilinės teisės principas dėl to, kad jį sankcionuoja konstitucinė teisė (išties, kitokioje konstitucinėje tradicijoje sutarčių laisvės principas, tegu ir labai pagrįstas civilinės teisės požiūriu, galėtų būti konstituciškai paneigtas, kaip tai buvo sovietinėje konstitucinėje sistemoje, įtvirtinusioje komandinę ekonomiką ir nepripažinusioje ūkinės veiklos laisvės). Seimo nario neliečiamumas – svarbus valstybinės teisės (ir jos pošakio – parlamentinės teisės) principas dėl to, kad yra įtvirtintas Konstitucijoje, ir, pridurkime, tik tuo mastu, kuriuo Seimo nario neliečiamybė garantuojama Konstitucijoje. Kaltinamojo teisė į gynybą – svarbus baudžiamojo proceso teisės principas, bet jis baudžiamojo proceso teisėje irgi neatsiranda „iš niekur“: jis įtvirtintas Konstitucijoje *kaip konsti-*

tucinis principas ir, būdamas toks, kreipia, orientuoja visą baudžiamojo proceso teisės sistemą.

3.2. Konstitucinių principų tipologijos pagrindai

Ar atsisakius konstitucinių principų skirstymo į „bendruosius“ ir „kitus“, atsisakoma ir minties, kad konstitucinius principus galima klasifikuoti pagal tai, koku mastu jie kreipia teisės sistemą?

Ne. Ir štai kodėl. Klausiant, koku mastu konstituciniai principai kreipia teisės sistemą, pravartu turėti galvoje, kad teisės sistema diferencijuojama ne tik *horizontaliai* (į šakas ir institutus), bet ir *vertikaliai* – į konstitucinę teisę ir statutinę teisę. Konstitucinės teisės šaltiniai – Konstitucija ir konstitucinė jurisprudencija, statutinės teisės – įstatymai, kiti norminiai aktai. Administracinė teisė, finansų teisė, baudžiamoji teisė, civilinė teisė, darbo teisė ir pan. – tai vis statutinės teisės šakos¹, kurių kai kurios normos yra pakylėtos į konstitucinį lygmenį ir sudaro jų kaip teisės šakų branduolį. Konstituciniai principai lemia šį šakinį teisinį reguliavimą, kitaip tariant, *determinuoja*. Tokius konstitucinius principus pavadinime *determinaciniais*.

Kita vertus, pati konstitucinė teisė yra vientisa. Kaip aukščiausioji teisinės hierarchijos pakopa, ji negali būti prieštaringa, nes neatliktų savo paskirties – ji ne užtikrintų teisės sistemos darną, bet, priešingai, ją dezorganizuotų. Jeigu Konstitucijos tekste yra neaiškumų, prieštaravimų, jie šalinami aiškinant Konstituciją (nors politikai dažniau linkę siūlyti ją keisti). Konstitucijos, konstitucinės teisės vientisumas užtikrinamas tam tikrais principais. Tai principai, suderinantys, *koordinuojantys* pačios Konstitucijos nuostatas, „organizuojantys“ ją į vientisą sistemą. Pavadinime juos *koordinaciniais* principais. Šie principai lemia pačioje Konstitucijoje nustatytą reguliavimą, lemia, kaip vienos konstitucinės normos dera su kitomis ir su Konstitucijoje įtvirtintais principais. Jie *koordinuoja* patį konstitucinį reguliavimą. Dar kartą dėmesio! Turima galvoje visų pirma ne konstitucinio reguliavimo turinys, o tai, kaip užtikrinamas šio turinio nuoseklumas.

Gali kilti klausimas, ar koordinaciniai principai laikytini konstituciniais ar apskritai teisės principais. Reikalus tas, kad „virš“ Konstitucijos nėra jokios teisės. Raktas aiškinti Konstituciją, iššifruoti jos principus yra joje pačioje.

Tačiau nereikia manyti, kad takoskyra tarp koordinacinių ir determinacinių principų yra labai griežta. Juolab nereikia įsivaizduoti, kad koor-

¹ Kiti teisės šaltiniai (precedentai, sutartys ir t.t.) čia neaptariami.

dinaciniai principai yra kažkas darantis poveikį tik konstituciniam reguliavimui, bet ne statutinei teisei, o determinaciniai principai neatlieka jokio koordinacinio vaidmens. Anaipol. Statutinei teisei daro poveikį *visi* konstituciniai principai, *visos* Konstitucijos normos, *visos* jos nuostatos. Kita vertus, ir koordinaciniai, ir determinaciniai principai vienu metu atlieka ir koordinacinį, ir determinacinį vaidmenį – skiriasi tik jų kryptingumas ir mastas.

Determinaciniai principai papildo, bet ne pakeičia koordinacinius principus. Jie skiriasi nuo koordinacinių tuo, kad lemia ne tai, kaip vienos konstitucinės nuostatos dera su kitomis, o tai, kaip statutinė teisė yra derinama su konstitucine. Užtat koordinaciniai principai lemia ir viena, ir kita. Paprastai tariant, statutinės teisės atžvilgiu koordinaciniai principai yra ir determinaciniai; gi determinacinių principų koordinacinis vaidmuo apsiriboja statutinės teisės sfera. Tačiau bet kuriuo atveju konstitucinių principų skirstymas į koordinacinius ir determinacinius yra teorinio abstrahavimo rezultatas ir dėl to sąlygiškas. Šis skirstymas – tai tarsi bandymas rašyti eilėraščių tarties ženklais arba žmogaus jausmus – cheminėmis formulėmis.

Pažymėtina ir tokia koordinacinių ir determinacinių principų skirtybė. Jei tam tikras teisinis reguliavimas prieštarauja Konstitucijai (jos bet kuriai nuostatai), „automatiškai“ kartu yra pažeidžiamas ir kuris nors koordinacinis konstitucinis principas¹ (kitas reikalas, kad konstitucinės kontrolės procese šis klausimas dažnai nekeliamas). Tuo tarpu koordinacinio principo pažeidimas savaime nereiškia, jog yra pažeistas ir koks nors determinacinis principas². Nors griežtai atskirti koordinacinius ir determinacinius principus nėra lengva, šis skirtumas leidžia bent sąlygiškai juos klasifikuoti.

4 poskyris

KOORDINACINIAI PRINCIPAI

4.1. Konstitucijos viršenybė

4.2. Konstitucijos vientisumas

¹ Plg., pvz., Konstitucinio Teismo 2000 m. spalio 18 d. nutarimą.

² Pvz., įstatymo nuostatų prieštaravimas teisinės valstybės ir teisingumo principams *savaime* yra pakankamas pagrindas pripažinti jas prieštaraujančiomis Konstitucijai, nors nėra konstatuota *jokio* Konstitucijos straipsnio pažeidimo (plg. Konstitucinio Teismo 2000 m. gruodžio 6 d. nutarimą).

4.3. Teisinė valstybė

Koordinaciniams principams priskirtini: 1) Konstitucijos viršenybės; 2) Konstitucijos vientisumo; 3) teisinės valstybės principai. Jie tarp savęs glaudžiai susiję.

4.1. Konstitucijos viršenybė

Kaip minėta, Konstitucijos viršenybė yra sudėtinis konstitucinis principas. Jis įvairiais aspektais įtvirtintas Konstitucijos 5 str. 2 d. nuostatoje, kad valdžios galias riboja Konstitucija; 6 str. 1 d. nuostatoje, kad Konstitucija yra vientisas ir tiesiogiai taikomas aktas; 6 str. 2 d. nuostatoje, kad kiekvienas savo teises gali ginti remdamasis Konstitucija; 7 str. 1 d. nuostatoje, kad negalioja joks įstatymas ar kitas aktas, priešingas Konstitucijai, 30 str. 1 d. nuostatoje, kad asmuo, kurio konstitucinės teisės ar laisvės pažeidžiamos, turi teisę kreiptis į teismą; 102 str. 1 d. nuostatoje, kad Konstitucinis Teismas sprendžia, ar įstatymai ir kiti Seimo aktai neprieštarauja Konstitucijai, o Respublikos Prezidento ir Vyriausybės aktai – neprieštarauja Konstitucijai arba įstatymams; 110 str. 1 d. nuostatoje, kad teisėjas negali taikyti įstatymo, kuris prieštarauja Konstitucijai ir kt.; taip pat Lietuvos Respublikos įstatymo „Dėl Lietuvos Respublikos Konstitucijos išgaliojimo tvarkos“ (priimto tame pačiame piliečių referendume, kaip ir Konstitucija) 2 str. nuostatoje, kad įstatymai, kiti teisiniai aktai ar jų dalys, galioję Lietuvos Respublikos teritorijoje iki Lietuvos Respublikos Konstitucijos priėmimo, galioja tiek, kiek jie neprieštarauja Konstitucijai ir šiam įstatymui, ir galios tol, kol nebus pripažinti netekusiais galios ar suderinti su Konstitucijos nuostatomis. Konstitucijos viršenybė reiškia, kad joks teisės aktas negali prieštarauti Konstitucijai, kad niekas negali pažeisti Konstitucijos, kad konstitucinė tvarka gali ir turi būti ginama, pagaliau, kad pati Konstitucija nustato procedūrą, kurios pagalba gali būti patikrinama teisės aktų atitiktis Konstitucijai.

Konstitucijos viršenybę sustiprina jos ypatinga keitimo tvarka. Konstitucijos keitimo tvarkos nagrinėjimas nėra mūsų dėstymo dalykas. Bet reikia pažymėti, kad, lyginant su kitais teisės aktais, ši tvarka yra sudėtinga, o norint pakeisti Konstitucijos 1 str. – ir suvis komplikuota (148 str. 1 d.). Tai suprantama: jei Konstituciją būtų galima pakeisti kaip paprastą įstatymą, ji tikriausiai ir būtų keičiama keičiantis politinei, ekonominei ar socialinei situacijai, o tai neužtikrintų konstitucinės santvarkos stabilumo

ir teisės aktų, kurie turi būti suderinti su Konstitucija, sistemos darnos.

Su Konstitucijos viršenybe neatsiejamai susijęs jos tiesioginis taikymas ir galimybė savo teises ginti remiantis Konstitucija. Išties, Konstitucijoje gausu nuostatų, pagal kurias tam tikrus santykius „reguliuoja įstatymas“. Tai nuostatos, įtvirtinančios įstatymų leidėjo diskreciją (nuožiūros laisvę) reguliuoti šiuos santykius taip, kad būtų galima lanksčiau reaguoti į gyvenimo pokyčius. Pagaliau, ne visų santykių tam tikras suregulavimas yra konstituciškai reikšmingas. Tačiau būtina matyti ir kitą medalio pusę. Nuostatos, kad tam tikrus santykius „reguliuoja įstatymas“ įtvirtina ir įstatymų leidėjo *pareigą* juos sureguliuoti, žinoma, nepažeidžiant Konstitucijos normų ir konstitucinių principų. Tarkime, 73 str. 2 d. nuostata „Seimo kontrolierių įgaliojimus nustato įstatymas“ nesuteikia įstatymų leidėjui laisvės pasirinkti, išleisti tokį įstatymą, ar ne. Jei toks įstatymas nebūtų išleistas, būtų tik tuščia 73 str. 1 d. nuostatos deklaracija, kad piliečių skundus dėl valstybės ir savivaldybių pareigūnų (išskyrus teisėjus) piktnaudžiavimo ar biurokratizmo tiria Seimo kontrolieriai ir kad jie turi teisę siūlyti teismui kaltus pareigūnus atleisti iš užimamų pareigų. Tai būtų ne tik teisinio reguliavimo spraga, tai būtų ir Konstitucijos viršenybės paneigimas.

Kad ir koks būtų nustatytas žemesnės galios teisinis reguliavimas, Konstitucijos nuostatos yra viršesnės ir taikomos tiesiogiai. Iškilus prieštaravimui tarp Konstitucijos ir įstatymo, jis turi būti sprendžiamas Konstitucijos naudai. Tačiau įstatymų leidėjas toli gražu ne visada operatyviai reaguoja į Konstitucinio Teismo nutarimus, kuriais tam tikri teisės aktai (jų dalys) pripažįstami prieštaraujantys Konstitucijai. Tokiais atvejais santykiai, kurie buvo reguliuojami iki tam tikrus aktus pripažįstant prieštaraujančius Konstitucijai, gali būti bent kurį laiką apskritai nereguliuojami. Tai sukelia sunkumų. Todėl kartais siūloma įstatymu nustatyti Konstituciniam Teismui teisę „atidėti nutarimo, kuriuo pripažįstama, kad teisės norma prieštarauja Konstitucijai, įsigaliojimą tokiame laikui, per kurį ši norma būtų atitinkamai pakoreguota“¹. Bet ką tai reikštų? Kad dar kurį laiką galiotų Konstitucijos viršenybę paneigiantis teisės aktas? Kad dar kurį laiką nebūtų galima ginti savo teisių remiantis Konstitucija? Todėl tokie siūlymai vertintini skeptiškai.

Interpretuodamas Konstitucijos viršenybės principą, Konstitucinis Teismas akcentavo, kad šis principas yra pamatinis demokratinės teisinės valstybės reikalavimas, o Konstituciją apibūdino kaip pagrindinį įstatymą, turintį aukščiausią teisinę galią įstatymų hierarchinėje sistemoje, įtvirtinantį pagrindines teisinio reguliavimo nuostatas ir sudarantį įstatymų leidybos pagrindą. Ne kartą buvo pabrėžta, kad įstatymai ir kiti tei-

¹ Lietuvos teisėkūros tobulinimo rekomendacijos // Teisės problemos. 2000. Nr. 2.

sės aktai (taip pat ir tarptautinės sutartys) negali prieštarauti Konstitucijai (Konstitucinio Teismo 1994 m. vasario 14 d. nutarimas, 1995 m. sausio 24 d. išvada, 1995 m. spalio 17 d., 1997 m. gegužės 29 d., 1997 m. birželio 17 d. nutarimai). Bet šis principas suponuoja ir pozityvias pareigas įstatymų leidėjui, kitiems teisėkūros subjektams, pvz., peržiūrėti anksčiau priimtus teisės aktus atsižvelgiant į Konstitucijos normas, užtikrinti teisės aktų, reguliuojančių tuos pačius santykius, darnią hierarchinę sistemą (Konstitucinio Teismo 1998 m. gegužės 6 d. nutarimas). Konstitucinio Teismo doktrinoje Konstitucijos viršenybės principas taip pat siejamas su Konstitucijos preambulėje deklaruojamu Tautos siekiu atviros, teisingos, darnios pilietinės visuomenės ir teisinės valstybės (Konstitucinio Teismo 2000 m. vasario 23 d., 2000 m. spalio 18 d. nutarimai) kaip jo neatskiriamas elementas ar bruožas.

Konstitucijos viršenybės principas iš *koordinacinių* principų neatsitiktinai nurodomas pirmuoju. Kaip *koordinacinis* principas šis principas suponuoja Konstitucijos kaip teisės šaltinio buvimą svarbiausiuoju teisės šaltiniu, o kartu – konstitucinės teisės buvimą „virš“ visų teisės šakų, galimybę vertinti bet kuriame teisės akte nustatytą reguliavimą Konstitucijos požiūriu.

4.2. Konstitucijos vientisumas

Kaip minėta, Konstitucijos 6 str. 1 d. įtvirtinta, kad Konstitucija yra vientisas ir tiesiogiai taikomas aktas. Konstitucijos vientisumo principo kaip pirminio principo „tiesioginis deklarasavimas“ – tai formalus teisinis imperatyvas ir įstatymų leidėjui, ir kitiems subjektams savo veikloje remtis Konstitucija kaip visuma (sistema). Vadinasi, *teisinės galios požiūriu* nėra viena Konstitucijos norma ar kita nuostata negali būti priešinama kitoms, traktuojama kaip „viršesnė“, „labiau fundamentali“ už kitas. Pagal konstitucinio reguliavimo turinį, pagal formulavimo būdą jos gali būti skirtingos ir įvairiai tarp savęs susijusios. Antai kai kurios nuostatos formuluojamos kaip absoliutūs principai („Nuosavybė neliečiama“ (23 str. 1 d.)); „Minties, tikėjimo ir sąžinės laisvė yra nevaržoma“ (26 str. 1 d.)), bet jos turi būti realizuojamos ir aiškinamos atsižvelgiant į kitas Konstitucijos nuostatas („Nuosavybė gali būti paimama tik įstatymo nustatyta tvarka visuomenės poreikiams ir teisingai atlyginama“ (23 str. 3 d.)); „Žmogaus įsitikinimais, praktikuojama religija ar tikėjimu negali būti pateisinamas nusikaltimas ar įstatymų nevykdymas“ (27 str.); „Įgyvendindamas savo teises ir naudodamasis savo laisvėmis, žmogus privalo laikytis Konstitucijos ir įstatymų, nevaržyti kitų žmonių teisių ir laisvių“ (28 str.); „Bažnyčių bei religinių organizacijų mokslo skelbimas, kita ti-

kybinė veikla, taip pat maldos namai negali būti naudojami tam, kas prieštarauja Konstitucijai ir įstatymams“ (43 str. 6 d.) ir kt.), iš esmės neleidžiančias šio absoliutumo nukreipti prieš visuomenę, prieš tas vertybes, kurias Konstitucija gina, nes, perfrazuojant JAV Aukščiausiojo Teismo teisėją R. Jacksoną, „Konstitucija nėra savižudiškas susitarimas“¹. Yra Konstitucijoje nuostatų, kurių turinys atskleidžiamas remiantis kitomis nuostatomis, yra ir tokių, kurios iš dalies pakartoja, dubliuoja viena kitą, bet nė viena iš jų nėra ir negali būti „pamirštama“, ignoruojama kurios nors kitos konstitucinės nuostatos „naudai“.

Konstitucija, kaip kiekvienas teisės aktas, apskritai kiekvienas dokumentas, turi savo struktūrą. Lietuvos Respublikos Konstituciją sudaro preambulė, keturiolika skirsnių, Konstitucinis įstatymas „Dėl Lietuvos valstybės“, Konstitucinis aktas „Dėl Lietuvos Respublikos nesijungimo į posovietines Rytų sąjungas“ (abu šie aktai pagal Konstitucijos 150 str. yra Konstitucijos sudedamoji dalis) bei Įstatymas „Dėl Lietuvos Respublikos Konstitucijos įsigaliojimo tvarkos“, kaip jau sakytą, priimtas kartu su Konstitucija. Tačiau Konstitucijos vientisumo principas suponuoja, kad struktūra, atskirų nuostatų *išdėstymas* Konstitucijos tekste negali lemti jų turinio suvokimo. Pati Konstitucijos struktūra yra sukonstruota mažiausiai pagal du kriterijus – šakinį (skirsniai apie valdžios institucijas) ir funkcinį (skirsniai apie atskiras visuomenės ir valstybės gyvenimo sritis). Todėl tai, kad asmenų lygybės principas įtvirtintas II skirsnyje „Žmogus ir valstybė“ (29 str.), nereiškia, kad lygybė konstituciškai garantuojama tik fiziniams asmenims. Tai, kad prokurorai paminėti IX skirsnyje „Teismas“ (118 str. 1 ir 3 d.), nereiškia, jog jie yra teisminės valdžios dalis ar vykdo teisingumą. Dalis Respublikos Prezidento įgaliojimų nustatyti ne VI skirsnyje „Respublikos Prezidentas“, bet skirsniuose „Seimas“ (V), „Lietuvos Respublikos Vyriausybė“ (VII), „Konstitucinis Teismas“ (VIII), „Teismas“ (IX), „Finansai ir valstybės biudžetas“ (XI), „Užsienio politika ir valstybės gynimas“ (XIII). Seimo nario priesaikos, nurodytos Konstitucijos 59 str. 2 ir 3 d., tekstas nustatytas Lietuvos Respublikos įstatymo „Dėl Lietuvos Respublikos Konstitucijos įsigaliojimo tvarkos“ 5 str. Konstitucijos struktūra nelemia jos nuostatų turinio, ji tik užtikrina jų išdėstymą tam tikru nuoseklumu, kuris buvo priimtinausias jos kūrėjams, bei (iš dalies) atspindi pastarųjų vertybines orientacijas.

4.3. Teisinė valstybė

¹ Paraphrase of Justice Robert Jackson in *Terminiello V. City of Chicago*. 337 U.S. 1 (1949) (dissenting), by Elster J. Constitutional Courts and Central Banks: Suicide Prevention or Suicide Pact // East European Constitutional Review. 1994. Vol. 3. No. 3/4.

Jau minėta, kad teisinės valstybės siekis (Tautos siekis atviros, teisingos, darnios pilietinės visuomenės ir teisinės valstybės) skelbiamas Konstitucijos preambulėje. Bet žvelgiant plačiau, įvairūs teisinės valstybės, kaip visa persmelkiančios konstitucinės idėjos, aspektai išreikšti įvairiose Konstitucijos nuostatose: nuostatoje, kad Lietuvos valstybė yra nepriklausoma demokratinė respublika (1 str.); nuostatoje, kad valdžios galias riboja Konstitucija (5 str. 2 d.); kad Konstitucija yra vientisas ir tiesiogiai taikomas aktas (6 str. 1 d.); kad negalioja joks įstatymas ar kitas aktas, priešingas Konstitucijai (7 str. 1 d.) ir kad galioja tik paskelbti įstatymai (7 str. 2 d.); kad žmogaus teisės ir laisvės yra prigimtinės (18 str.); taip pat jau minėtose nuostatose, įtvirtinančiose teisėjo ir teismų nepriklausomumą, garantuojančiose tam tikras žmogaus teises – į gyvybę, orumą, privataus gyvenimo neliečiamumą, asmens neliečiamumą ir kt.

Pagal Konstitucinio Teismo doktriną „konstitucinis teisinės valstybės principas yra universalus principas, kuriuo grindžiama visa Lietuvos teisės sistema ir pati Lietuvos Respublikos Konstitucija“, „teisinės valstybės principo turinys atsiskleidžia įvairiose Konstitucijos nuostatose ir yra aiškintinas neatsiejamai nuo Konstitucijos preambulėje skelbiamo atviros, teisingos, darnios pilietinės visuomenės siekio. Konstitucijoje įtvirtintas teisinės valstybės principas, be kitų reikalavimų, suponuoja ir tai, kad turi būti užtikrintos žmogaus teisės ir laisvės, kad visos valstybės valdžią įgyvendinančios bei kitos valstybės institucijos turi veikti remdamosios teise ir paklusdamos teisei, kad Konstitucija turi aukščiausią juridinę galią ir kad įstatymai, Vyriausybės nutarimai bei kiti teisės aktai turi atitikti Konstituciją“ (Konstitucinio Teismo 2000 m. vasario 23 d., 2000 m. spalio 18 d., 2001 m. sausio 11 d. nutarimai). Teisinės valstybės principas įvardijamas ir kaip teisės viešpatavimo principas; tai beveik sinonimiškos sąvokos.

Kol kas konstitucinė teisinės valstybės doktrina yra gana fragmentiška. Daugiau pažymimi, išryškinami atskiri teisinės valstybės požymiai, kuriuos Konstitucinis Teismas laikė reikalingus akcentuoti nagrinėjant tam tikras bylas. Cituotas bendras teisinės valstybės principo apibūdinimas situacijos iš esmės nepakeičia. Vis dėlto yra pagrindas teigti, kad Konstitucinis Teismas, žingsnis po žingsnio formuodamas teisinės valstybės doktriną, orientuojasi į teisės mokslo generuojamą teisinės valstybės teoriją bei lyginamąją teisėtyrą. Kadangi teisinės valstybės idėja yra Vakarų teisės tradicijos produktas, ji nebuvo „išrasta“ Lietuvoje¹, verta at-

¹ Kūris E. The Baltic Case and the Problem of Creating a Law-Based State // D. D. Barry (ed.). Toward the „Rule of Law in Russia“? Political and Legal Reform in the Transition Period. Armonk, New York & London: M. E. Sharpe, 1992; Id. Teisinė valstybė, teisiųjų sistemų įvairovė ir Vakarų teisės tradicija // M. A. Glendon, M. W. Gordon & C.

kreipti dėmesį į tai, kokie teisinės valstybės „parametrai“ išskiriami mokslinėje teisinėje literatūroje ir kaip jie traktuojami Europos jurisprudencijoje.

Be plačiai žinomo teisinės valstybės skirstymo į anglosaksiškąją *rule of law* ir vokiškąją *Rechtsstaat* tradicijas¹, teisinės valstybės koncepcija šiandien rutuliojama dviem kryptimis, kurių abiejų teorinis pagrindas yra teisės viršenybės idėja. Pirmoji, *instrumentalistinė*, teisinės valstybės samprata diktuoja tokius teisinės valstybės požymius: a) normų bendras pobūdis, leidžiantis jas taikyti visiems numatytiems teisės subjektams; b) normų prieinamumas arba viešumas, užtikrinantis teisės subjektams galimybę jas sužinoti; c) normų išankstinis pobūdis, reiškiantis, kad jos bus nustatytos dar iki iškylant reikalui jas taikyti; d) normų aiškumas, suprantamumas teisės subjektams; e) normų neprieštaringumas, negalimumas vienu metu ir reikalauti tam tikro elgesio, ir jį drausti; f) normų „adresatų“ pajėgumas elgtis pagal normų reikalavimus, kitaip tariant, nereikalavimas to, kas neįmanoma; g) normų santykinis stabilumas; h) normų „kongruentiškumas“, t.y. atitiktis tarp elgesio, kurio reikalauja normos, ir elgesio, kurio reikalauja teisėsaugos ir kitos teisę taikančios institucijos. Antroji, *substantyvinė*, teisinės valstybės samprata papildomai reikalauja, kad: a) ne tik normų „adresatai“ pajėgtų elgtis taip, kaip reikalauja normos, bet ir valdžios institucijos, nustatydamos teisės normas, veiktų gera valia; b) panašios bylos būtų sprendžiamos panašiai, taigi teisėjai neturėtų absoliučios nuožiūros, kaip taikyti teisės normas; c) įstatymai būtų žinomi, negaliojant atgal, nebūtų baudžiama už tai, kas nebuvo uždrausta, o nusikaltimai būtų griežtai apibrėžti; d) būtų paisoma prigimtinio teisingumo reikalavimų, kaip antai tinkamo teisinio proceso, teismo posėdžių viešumo, teismų nešališkumo ir nepriklausomumo (ne tik nuo politinės valdžios, bet ir nuo visuomenės nuomonės spaudimo),

Osakwe. Vakarų teisės tradicijos / Vertė E. Kūris, A. Poviliūnas & V. Poviliūnienė. Vilnius: Pradai, 1993. Šios nuomonės kritiką žr.: *Maksimaitis M.* Teisinės valstybės modelis // *M. Maksimaitis* (red). Mykolo Römerio mokslas apie valstybę. Vilnius: Lietuvos filosofijos ir sociologijos institutas, 1997; *Maksimaitis M., Ruželytė O.* Mykolo Römerio gyvenimas ir veikla // *M. Römeris*. Op. cit. ir ypač: *Vaišvila A.* Teisinės valstybės koncepcija Lietuvoje. Vilnius: Litimo, 2000, kur Lietuvos „įnašas kuriant teisinės valstybės koncepciją ir praktiką“ (jau nuo XVI a.) vadinamas „istoriniu“, Lietuvos politologinė (XVI a.?!) ir teisinė mintis – „toli lenkusia Vakarų“, o Vakarai – „užleidusiais pirmaujančią padėti Lietuvai“ (p. 134 ir tol.). Jeigu yra „istorinis įnašas“, tikriausiai jį kas nors turėjo patirti. Kad nors vienas Vakarų autorius, šitaip vertintų Lietuvos „įnašą“, rasti nepavyko.

¹ *Berman H. J.* The Rule of Law and the Law-Based State (Rechtsstaat) (with Special Reference to the Developments in the Soviet Union // The Harriman Institute Forum. 1991. Vol. 4. No. 5; *Kūris E.* Teisinė valstybė, teisiųjų sistemų įvairovė ir Vakarų teisės tradicija.

sprendimų pagrindimo įrodymais ir pan.¹ Kartais kaip atskiri teisinės valstybės (teisės viešpatavimo) požymiai pabrėžiami teismų prieinamumas, neleidžiamumas teisėsaugos institucijoms pačioms nukrypti nuo teisinės valstybės reikalavimų, taip pat teismų galia prižiūrėti, kaip minėtų teisinės valstybės reikalavimų laikosi kitos institucijos².

Patys savaime teisinės valstybės parametrai nenurodo, koku mastu valstybė užtikrina ekonomines, socialines ar kultūrines teises, kokią socialinę politiką ji vykdo. Šiuo požiūriu teisinė valstybė kaip teisinė kategorija yra laisva nuo subjektyvaus įsivaizdavimo, *kas* visuomenėje yra teisinga ar gera, nuo politinių (partinių) ar ideologinių preferencijų. Minėti parametrai aiškiai orientuoja, kad turi būti vengiama teisinę valstybę ideologizuoti, paversti ją vienu iš lozungų socialiniuose, ideologiniuose ar partiniuose konfliktuose. Visi nurodyti teisinės valstybės požymiai vienareikšmiai kreipia į formalią, *teisinę* erdvę.

Kartais teigiama, kad teisinė valstybė – tai vadinamoji *socialinė valstybė*, t.y. tokia valstybė, kurioje sudaromos ekonominės, socialinės ir kultūrinės sąlygos visapusiškai asmenybės vystymuisi, užtikrinama socialinė gerovė ir pan.³ Tai nesusipratimas, kuris gali reikšti tik viena: kad valstybė būtų laikoma teisine, ji turi būti *turtinga*; priešingu atveju ji nepajėgtų susidoroti su tais uždaviniais, kurie keliami socialinei valstybei. Toks teisinės valstybės tapatinimas su socialine valstybe yra pavojingas, nes paverčia niekais pačią teisinės valstybės idėją, leidžia ekonomiškai nepajėgios valstybės valdžią populistiskai kaltinti nukrypimu nuo teisinės valstybės standartų net ir tuo atveju, kai ši valdžia iš tikrųjų siekia įgyvendinti teisės viršenybę.

Išties, kai kurių valstybių konstitucijose (pvz.: Vokietijos, Rusijos) teisinės valstybės sąvoka vartojama šalia socialinės valstybės. Konstitucionalizmo teorijos požiūriu tai reiškia, kad valstybė, pasiskelbusi *teisine*, įsipareigoja užtikrinti kuo platesnes ekonomines ir socialines teises, kurias yra įtvirtinusi savo įstatymuose. Bet tai anaipatol nereiškia, kad socialinė valstybė yra tam tikra teisinės valstybės rūšis, atmaina ar išsivystymo pakopa. Priešingai, jeigu skurdi, ekonominiškai sunkumais išgyvenanti valstybė atitinka nurodytus teisinės valstybės parametrus, ji pagrįstai laikytina ne mažiau *teisine*, negu, tarkime, gerovės valstybė. Dar daugiau, socialinė valstybė *savaime* nereiškia, kad ji yra ir teisinė. Tai gali būti intervencionistinė, netgi totalitarinė valstybė, kurioje klesti nežabotas val-

¹ Radin M. J. Reconsidering the Rule of Law // Boston University Law Review. 1989. Vol. 69. No. 4. P. 784 ff.

² Raz J. The Authority of Law: Essays on Law and Morality. Oxford, Clarendon Press, 1994. P. 214 ff.

³ Vaišvila A. Teisinė valstybė: nuo optimizmo iki realybės // Jurisprudencija. 2001. Nr. 19.

džios kišimasis ne tik į ūkinę veiklą, bet ir į žmonių asmeninį gyvenimą, tačiau kuri vis dėlto siekia užtikrinti tam tikrą (bent minimalų) pragyvenimo lygį savo nelaisviems piliečiams. Pažymėtina, kad istoriškai viena pirmiausių socialinės valstybės formų buvo policinė valstybė, visuotinę gerovę bandžiusi užtikrinti policinėmis priemonėmis¹. Neatsitiktinai kai kurie žymiausieji teisinės valstybės teoretikai „susocialintą“ teisinės valstybės sampratą (išpažįstamą kai kuriose trečiojo pasaulio šalyse) netgi pravardžiuoja „teisinės valstybės iškrypimu“².

Tad jeigu socialinę valstybę galima laikyti konstituciniu (teisiniu) principu, tai yra *kitas, ne teisinės valstybės* principas, reiškiantis tam tikrą valstybės socialinę orientaciją, jos ekonominių ir socialinių išipareigojimų įtvirtinimą (Apie valstybės socialinės orientacijos įtvirtinimą Lietuvos Respublikos Konstitucijoje rašoma 266–270 psl.). Todėl teisinę valstybę būtina aiškiai skirti nuo socialinės valstybės: valstybė gali būti *ir* socialinė, *ir* teisinė, bet ji gali būti *tik* socialinė arba *tik* teisinė, arba nei viena, nei kita; jei valstybės konstitucijoje yra įtvirtintos plačios socialinės garantijos, ji bus teisinė tik šias garantijas realiai užtikrinus, bet jei tokių garantijų nėra įtvirtinta, pakaks, kad ji atitiktų jau minėtus teisinės valstybės parametrus.

Dar labiau netikslu būtų teisinę valstybę laikyti ne tik socialinės valstybės, bet *gerovės valstybės* sinonimu; pastaroji sąvoka apskritai žymi ne tam tikrą teisinį principą, bet *faktinį* valstybės būvį, jos ūkio ir visuomenės situaciją³. Čia nėra galimybės (ir reikalo) aptarinėti įvairių gerovės valstybės variacijų – konservatyviosios gerovės valstybės, socialdemokratinės gerovės valstybės, vadinamųjų Bismarcko gerovės valstybės ir sero Beveridge'o gerovės valstybės, socialinių paslaugų valstybės ir pan. Minėtų gerovės valstybės atmainų pavadinimų turėtų pakakti, kad būtų aišku, jog gerovės valstybė – tai politikos ir ekonomikos, bet ne teisės mokslo kategorija⁴.

Teisinė valstybė (teisės viešpatavimas), vaizdžiai tariant, reiškia, kad valdo „ne žmonės, bet teisė“. Ta pačia kryptimi formavosi Europos teisingumo teismo jurisprudencija, kurioje buvo suformuluoti vadinamieji *bendrieji teisės principai*. Iš jų paminėtini proporcingumo principas, pagal

¹ Berman H. J. Op. cit.; taip pat žr.: Chapman B. Police State. London: Pall Mall, 1981.

² Raz J. Op. cit. P. 210; žr. taip pat: Hayek F. A. The Constitution of a Liberal State // II Politico. Vol. XXXII. No. 3.

³ Flora P., Heidenheimer A. J. The Development of Welfare States in Europe and America. New Brunswick & London: Transaction Books, 1981; Rueschmeyer D., Stephens E. H., Stephens J. D. Capitalist Development and Democracy. Cambridge: Polity Press, 1992; Spiro S. E., Yuchtman-Yaar E. (eds) Evaluating the Welfare State: New York, Academic Press, 1983.

⁴ Kuhnle S. Welfare State // V. Bogdanor (ed). The Blackwell Encyclopaedia of Political Science. Oxford & Cambridge, Massachusetts, 1991.

kurį taikomos teisinės priemonės turi būti tinkamos tikslams pasiekti ir neperžengti būtinumo ribų; teisėtų lūkesčių principas, pagal kurį turi būti ginamas teise besiremiantis suinteresuotų asmenų pasitikėjimas; procesinės teisės principai, įtvirtinantys teisę būti išklausytam, teisę į gynybą (taip pat ir į efektyvią teisminę gynybą) ir teisę į privataus gyvenimo neliečiamumą (privatumą); gero valdymo principai (administracinis sąžiningumas ir t.t.) ir kt.¹ Paminėtina ir Europos žmogaus teisių teismo jurisprudencija, kurioje, aiškinant Europos žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvenciją, formuluojami principai, atitinkantys tuos, formuluojamus mokslinėje teisinės valstybės koncepcijoje: teismo nešališkumas, teismo nagrinėjimo viešumas, teisė į gynybą, teisė į asmeninio gyvenimo gerbimą, minties, sąžinės ir religijos laisvė, socialinės ir politinės veiklos laisvė ir kt.²

Čia nėra galimybių aptarti visos Konstitucinio Teismo jurisprudencijos, kurioje plėtojama teisinės valstybės doktrina. Tačiau pažymėtina, kad, nors ir fragmentiškai, daugelis minėtų teisinės valstybės požymių yra siauriau ar plačiau nurodomi kaip Lietuvos konstituciniai principai.

Teisės normų bendras pobūdis. Konstitucinis Teismas yra nurodęs, kad įstatymuose nustatomos bendro pobūdžio taisyklės, o poįstatyminiuose aktuose šios normos gali būti tik detalizuojamos; taigi poįstatyminis aktas negali pakeisti įstatymo ir sukurti bendro pobūdžio normų, kurios konkuruotų su įstatymo normomis (Konstitucinio Teismo 1995 m. spalio 26 d., 1996 m. vasario 28 d. nutarimai). Kita vertus, tam tikrais atvejais įstatymų leidėjas specialiu įstatymu gali nustatyti diferencijuotą ūkinės veiklos teisinį reguliavimą – numatyti išimtis, kada tam tikriems ūkio subjektams taikomas ne bendrasis, o specialusis įstatymas (Konstitucinio Teismo 2000 m. spalio 18 d. nutarimas). Jei yra bendrųjų ir specialiųjų normų konkurencija, taikomos specialiosios normos (Konstitucinio Teismo 1996 m. vasario 28 d. nutarimas).

Įstatymo viršenybė. Teisės normų bendrasis pobūdis konstitucinėje doktrinoje siejamas ir su *įstatymo viršenybės* principu – neatskiriamu teisės viešpatavimo elementu. Šis principas reiškia, jog tarp visų bendro pobūdžio normų yra hierarchija (kurios viršūnėje – Konstitucija), o individualaus pobūdžio teisės aktai turi atitikti norminius aktus. Kitas svarbus įstatymo viršenybės aspektas yra tas, jog įstatymas saisto ir patį įstatymų leidėją: jis negali nevykdyti savo paties išleistų įstatymų, būti tarsi jų „nepasiekiamas“.

Įstatymo viršenybė tiesiogiai susijusi su Konstitucijos viršenybės prin-

¹ Usher J. A. General Principles of EC Law. London & New York: Longman, 1998.

² Berger V. Europos žmogaus teisių teismo jurisprudencija / Vertė S. Kadžiulytė ir A. Budrikis. Vilnius, Pradai, 1997.

cipu, jį papildo ir pratęsia. Tame pačiame Konstitucijos straipsnyje (102 str. 1 d.) įtvirtinta ne tik Konstitucijos viršenybė visų kitų teisės aktų atžvilgiu, bet ir įstatymo viršenybė poįstatyminių aktų atžvilgiu (šiuo atveju – Respublikos Prezidento ir Vyriausybės): „Konstitucinis Teismas sprendžia, ar įstatymai ir kiti Seimo aktai neprieštarauja Konstitucijai, o Respublikos Prezidento ir Vyriausybės aktai – neprieštarauja Konstitucijai arba įstatymams“. Bet Konstitucijoje tiesiogiai nėra nurodyta, koks yra visų poįstatyminių aktų atitikties aukštesnės galios norminiams aktams patikrinimo mechanizmas. Kai kas detalizuojama įstatymuose; antai žinybinių (pvz., ministerijų) aktų atitiktį įstatymams arba Vyriausybės nutarimams gali tirti specializuoti administraciniai teismai Administracinių bylų teisenos įstatymo nustatyta tvarka. Tačiau net ir įstatymuose nėra nustatyta, kaip turėtų būti tiriama, tarkime, Seimo nutarimų atitiktis įstatymams: Konstitucijos 102 str. nustatyta, kad Konstitucinis Teismas sprendžia, ar *kiti Seimo aktai* (t.y. ne įstatymai) neprieštarauja *Konstitucijai* (bet ne įstatymams). Šią formalią „Konstitucijos teksto spragą“ užpildo įstatymo viršenybės principas: teisės aktų hierarchija, taigi ir įstatymo viršenybė būtų paneigta, jei pagal Konstituciją nebūtų galima iširti poįstatyminio akto atitikties įstatymui ir, jeigu poįstatyminis aktas prieštarauja įstatymui, būtų leidžiama jam likti teisės sistemoje, galioti toliau. Konstitucinis Teismas tokių aktų atitiktį įstatymams tiria (Konstitucinio Teismo 2000 m. kovo 30 d., 2000 m. spalio 18 d. nutarimai). Konstitucijoje taip pat nėra tiesiogiai pasakyta, kad gali būti tiriama įstatymų atitiktis konstituciniams įstatymams, bet Konstitucinis Teismas tiria ir tai (Konstitucinio Teismo 2001 m. balandžio 2 d. nutarimas).

Teisės normų prieinamumas, galėjimas jas žinoti ir normų išankstinis pobūdis. Konstitucinėje doktrinoje pabrėžiama, kad „negalima iš asmens reikalauti laikytis taisyklių, kurių jo veiklos metu nebuvo ir todėl jis negalėjo žinoti būsimų reikalavimų. Teisės subjektas turi būti tikras, kad jo veiksmai, padaryti vadovaujantis teisės aktais, galiojusiaisia jų padarymo metu, bus laikomi teisėtais. Priešingu atveju pats įstatymas netektų autoriteto, ir tai kliudytų nustatyti stabilią teisinę tvarką“ (Konstitucinio Teismo 1994 m. kovo 16 d. nutarimas). Konstitucinio Teismo aktuose ne kartą buvo pabrėžta ir tai, kad teisės aktai negalioja atgal (Konstitucinio Teismo 1994 m. liepos 15 d., 1995 m. gruodžio 22 d., 1997 m. gegužės 29 d., 1998 m. kovo 25 d.); taip pat įtvirtinta, kad aktai, panaikinantys veikos baudžiamumą ar administracinę atsakomybę arba švelninantys sankciją, atgal galioja (Konstitucinio Teismo 1998 m. kovo 25 d., 2001 m. sausio 11 d. nutarimai). Pažymėkime dar vieną konstituciškai motyvuotą nuostatą: net tais atvejais, kai teisės aktas yra pažymėtas tam tikra „slaptumo“, „visiško slaptumo“ ar pan. žyma, jis negali būti nuslepiamas nuo teismo, o teisės aktai, susiję su žmogaus teisėmis, apskritai neturi būti

žymimi jokiais slaptumo žymomis (Konstitucinio Teismo 2000 m. balandžio 5 d. nutarimas).

Teisės normų aiškumas ir neprieštaringumas. Doktrinoje ne kartą įvairiais aspektais akcentuotas būtinumas teisės normas formuluoti aiškiai ir neprieštingai. Tačiau kartu pažymėtina, kad Konstitucinis Teismas apskritai linkęs paaiškinti neaiškias teisės aktų formuluotes tokiu būdu, kad jose išdėstytų nuostatų realizavimas nepažeistų Konstitucijos normų ir konstitucinių principų, o kai kada specialiai nurodo, kad tam tikras neaiškumas savaime nėra pakankamas pagrindas pripažinti teisės aktą (jo dalį) prieštaraujančiu Konstitucijai (Konstitucinio Teismo 1999 m. birželio 23 d., 2000 m. kovo 15 d., 2001 m. sausio 25 d. nutarimai). Tokia pozicija liudija, kad teisės normų aiškumas ir neprieštaringumas traktuojami kaip iš Konstitucijos kildinami principai.

Normų „adresatų“ pajėgumas elgtis pagal normų reikalavimus. Viena me Konstitucinio Teismo akte tiesiogiai remiamasi bendruoju teisės principu *lex non cogit ad impossibilia*, t.y. įstatymas nereikalauja to, kas neįmanoma (Konstitucinio Teismo 1995 m. sausio 24 d. išvada).

Negalimumas bausti už tai, kas nebuvo uždrausta. Šis principas sietinas su jau minėtu (žr. 247 psl.) teisės normų išankstiniu pobūdžiu, konstitucinėje doktrinoje traktuojamu kaip konstitucinis principas. Bet paradoksalu, kad principai *nullum crimen sine lege* ir *nullum poena sine lege* (reiškiantys, kad „asmuo gali būti patrauktas baudžiamojon atsakomybėn tik už tokią veiką, kuri jos padarymo metu buvo numatyta baudžiamajame įstatyme kaip nusikaltimas, ir kad draudžiama taikyti asmeniui griežtesnę bausmę nei nustatyta įstatyme, galiojusiame veikos padarymo metu“) vadinami „dviem pagrindiniais baudžiamosios teisės principais“ (Konstitucinio Teismo 1998 m. liepos 9 d. nutarimas) (t.y. ne konstituciniais).

Prigimtiniis teisingumas. Konstitucinis Teismas yra nurodęs *prigimtiniis teisingumo* paisymą kaip konstitucinių teisingumo ir teisinės valstybės principų neatskiriamą aspektą, jis taip pat yra konstatavęs, kad teisingumas yra vienas iš pagrindinių teisės kaip socialinio gyvenimo reguliavimo priemonės tikslų; jis yra vienas svarbiausių moralinių vertybių ir teisinės valstybės pagrindų; jis gali būti įgyvendintas užtikrinant tam tikrą interesų pusiausvyrą, išvengiant atsitiktinumų ir savivalės, socialinio gyvenimo nestabilumo, interesų priešpriešos (Konstitucinio Teismo 2000 m. gruodžio 6 d. nutarimas¹). Bet kol kas *prigimtiniis* teisingumo turinys nėra detaliai aiškintas. Kita vertus, toks aiškinimas negali būti atsietas nuo žmogaus prigimtinių teisių doktrinos (kurios išeities taškas yra Konstitucijos 18 str. nuostata, kad žmogaus teisės ir laisvės yra prigimtinės), gadinėtinai įvairiapusiai išplėtos konstitucinėje jurisprudencijoje. Atskirose

¹ Žr. taip pat Konstitucinio Teismo 1995 m. gruodžio 22 d. nutarimą.

Konstitucijos nuostatose, net jos struktūroje (kurioje nuostatos, formuluojančios žmogaus teises, išdėstomos *anksčiau* negu nuostatos, nustatančios valdžios įgaliojimus), taip pat konstitucinėje doktrinoje tvirtai išreikštas žmogaus teisių primatas. Antai 1996 m. lapkričio 20 d. nutarime remiamasi nuostata, kad „žmogus nuo pat gimimo turi nuo jo asmens neatskiriamas pamatines ir nekintamas teises bei laisves“ ir kad „pirminis prigimtinių žmogaus teisių ir laisvių šaltinis“ yra pati „žmogaus prigimtis“. Konstitucinis Teismas, aiškindamas konstitucines nuostatas, įtvirtinančias žmogaus teisę į gyvybę ir orumą, pabrėžė, kad šios teisės yra „aukščiau įstatymo“, o Konstitucijos paskirtis – „užtikrinti jų gerbimą ir gynimą“ (Konstitucinio Teismo 1998 m. gruodžio 9 d. nutarimas). Doktrinoje taip pat kaip konstitucinis principas įtvirtinta nuostata, kad „prigimtinių žmogaus teisių skirtingas aiškinimas ir nevienodas taikymas atskiroms asmenų kategorijoms yra neleistinas“ (Konstitucinio Teismo 1996 m. sausio 24 d. nutarimas). Taigi prigimtinis teisingumas suponuoja asmenų lygybę; šis principas, kaip minėta, tiesiogiai įtvirtintas Konstitucijos 29 str. Pagaliau, prigimtinis teisingumas neatsiejamas nuo humanizmo (Konstitucinio Teismo 1997 m. lapkričio 13 d., 2001 m. sausio 11 d. nutarimai), taip pat įvardijamo kaip vieno svarbiausių konstitucinių principų ir įvairiais aspektais įtvirtinto įvairiose Konstitucijos nuostatose: kad draudžiama žmogų kankinti, žaloti, žeminti jo orumą, žiauriai su juo elgtis, taip pat nustatyti tokias bausmes (21 str. 2 d.), kad draudžiama versti duoti parodymus prieš save, savo šeimos narius ir artimus giminaičius (31 str. 3 d.) ir kt.

Tinkamas teisinis procesas (procedūra). Tinkamas teisinis procesas – neatskiriamas teisės viešpatavimo požymis. Jurisprudencijoje ši sąvoka „pažodžiui“ nėra vartota. Bet Konstitucinis Teismas yra vartojęs kitas artimas sąvokas: tinkamo teismo proceso (Konstitucinio Teismo 1999 m. vasario 5 d. nutarimas), tinkamos teisminės procedūros (Konstitucinio Teismo 2000 m. rugsėjo 19 d. nutarimas), taip pat teisingo teismo proceso (Konstitucinio Teismo 1999 m. gegužės 11 d. nutarimas); pažymėtina, kad pastaruju atveju tie patys *teisingo teismo proceso* reikalavimai buvo taikomi iš esmės kvaziteisinei procedūrai – apkaltos procesui Seime. Be to, įvairiuose Konstitucinio Teismo aktuose pabrėžiama, jog pagal Konstituciją būtina užtikrinti asmens teisę į gynybą, galimybę jam dalyvauti apklausiant liudytojus, tiriant įrodymus, teisę turėti advokatą, teisę į vertėją ir kt.; kita vertus, buvo konstatuota ir tai, kad pagal Konstituciją galimi ir uždari teismo posėdžiai (svarbiems visuomenės interesams, kitų asmenų teisėms apsaugoti), o liudytojo ar nukentėjusiojo asmens tapatybę nustatančių duomenų išlaptinimas pats savaime nereiškia, jog teisiamojo ar jo gynėjo teisės teismo procese yra apribotos (Konstitucinio Teismo 1994 m. lapkričio 18 d., 1999 m. vasario 5 d., 2000

m. gegužės 8 d., 2000 m. rugsėjo 19 d., 2001 m. vasario 12 d. nutarimai).

Teisėjo ir teismų nepriklausomumas ir nešališkumas. Teisėjų ir teismo nepriklausomumas aiškintas įvairiais aspektais. 1999 m. gruodžio 21 d. konstatuota, kad „teisingumo vykdymas – teismų funkcija, lemianti šios valdžios vietą valstybės valdžios institucijų sistemoje ir teisėjų statusą. Jokia kita valstybės institucija ar pareigūnas negali vykdyti šios funkcijos“. Šiame nutarime taip pat konstatuota, kad demokratinėje teisinėje valstybėje socialinis teisminės valdžios vaidmuo yra toks, kad teismai, vykdydami teisingumą, privalo užtikrinti Konstitucijoje, įstatymuose ir kituose teisės aktuose išreikštos teisės įgyvendinimą, garantuoti teisės viršenybę, apsaugoti žmogaus teises ir laisves. Ši išskirtinė teismo funkcija suponuoja teisėjo ir teismų nepriklausomumą, kuris yra ne savitikslis dalykas, bet būtina žmogaus teisių ir laisvių apsaugos sąlyga, vienas iš svarbiausių teisingumo vykdymo principų, fundamentalus demokratinės valstybės bruožas. Teisėjų ir teismo nepriklausomumo principas neatsiejamas nuo teisminės valdžios visavertiškumo. 1995 m. gruodžio 6 d. nutarime pažymėta, kad „nepriklausomumas yra ne privilegija, o viena svarbiausių teisėjo ir teismo pareigų, išplaukianti iš Konstitucijos garantuotos žmogaus teisės turėti bešališką ginčo arbitrą“. Vykdydamas teisingumą, teismas nepriklauso nuo byloje dalyvaujančių asmenų ir klauso tik įstatymo; teisėjas ir teismas turi būti nepriklausomas ir nuo byloje dalyvaujančių šalių bet kokio kišimosi, ir nuo valstybės valdžios, valdymo, taip pat visuomenės institucijų, korporacinių, neteisėtų asmeninių ar kitokių interesų įtakos. Į teisėjo ar teismo veiklą negali kištis niekas – nei valdžios ar valdymo institucijos, nei valstybės pareigūnai, nei politinės partijos ar visuomeninės organizacijos, nei piliečiai. Ir pats teisėjas privalo nepasiduoti valdžios institucijų ar pareigūnų, visuomeninių organizacijų ar atskirų piliečių įtakai. Kita vertus, teisėjo ir teismų nepriklausomumo konstitucinis principas reiškia ne tik teisėjo ir teismų, vykdančių teisingumą, nepriklausomumą, bet ir teismų kaip teisminės valdžios institucijų sistemos nepriklausomumą. Jis užtikrinamas nustatant teisėjo įgaliojimų trukmės neliečiamumo, teisėjo asmens neliečiamumo, teisėjo socialinio (materialinio) pobūdžio garantijas, įtvirtinant teisminės valdžios savivaldą (Konstitucinio Teismo 1995 m. gruodžio 6 d., 1996 m. balandžio 18 d., 1996 m. gruodžio 19 d., 1999 m. vasario 5 d., 1999 m. gruodžio 21 d. nutarimai; 2000 m. sausio 12 d. sprendimas). Atkreiptinas dėmesys į tai, kad konstituciškai ginamas ne tik toks teisinis reguliavimas, kuriuo siekiama užtikrinti teisėjo ir teismų nešališkumą, bet ir toks, kuriuo siekiama užtikrinti pasitikėjimą teismu, pvz., neleidžiant advokatui atstovauti ar ginti teisme, kuriame teisėju dirba asmuo, su kuriuo advokatas susijęs santuokos arba gimintės ryšiais (Konstitucinio Teismo 2001 m. vasario 12 d. nutarimas).

Teisėti lūkesčiai. Šiuo principu buvo remtasi vienašyk, akcentuojant teisėtus privataus gyvenimo lūkesčius (Konstitucinio Teismo 2000 m. gegužės 8 d. nutarimas). Teisėtų lūkesčių principas buvo įtvirtintas ne tik Lietuvos Respublikos Konstitucijos, bet ir Europos žmogaus teisių teismo jurisprudencijos kontekste.

Proporcingumas. Lietuvos Respublikos Konstitucijoje proporcingumo principas šiuo pavadinimu neminimas. Tai doktrinoje suformuluotas išvestinis principas. Konstitucinis Teismas pirmąsyk jį paminėjo darydamas nuorodą į Europos žmogaus teisių teismo jurisprudenciją (Konstitucinio Teismo 1996 m. balandžio 18 d. nutarimas). Vėliau buvo konstatuota, kad „įstatymais apibrėžiant teisių įgyvendinimo ribas, būtina atsižvelgti į atitinkamos teisės (ar laisvės) paskirtį bei prasmę ir Konstitucijoje nustatytas jos ribojimo galimybes bei sąlygas. Ieškant atsakymo į klausimą, ar konkretus ribojimas yra būtina reikalingas demokratinėje visuomenėje, pirmiausia reikia išsiaiškinti ribojimo tikslus bei paskirtį, o antra, nustatyti, ar ribojimo priemonės yra proporcingos siekiamam teisėtam tikslui“ (Konstitucinio Teismo 1997 m. vasario 13 d. nutarimas). Proporcingumo principo turinys doktrinoje buvo atskleistas palaipsniui – iš pradžių tiriant reklamos ribojimų nustatymą (Konstitucinio Teismo 1997 m. vasario 13 d. nutarimas), po to – ribojimų valstybės tarnautojams (Konstitucinio Teismo 1997 m. gegužės 6 d. nutarimas) ir apribojimų stoti į valstybės tarnybą (Konstitucinio Teismo 1999 m. kovo 4 d. nutarimas), susirinkimų laisvės įgyvendinimo reglamentavimą (Konstitucinio Teismo 2000 m. sausio 7 d. nutarimas) bei administracinių nuobaudų už mokesčių įstatymų pažeidimus nustatymą (Konstitucinio Teismo 2000 m. gruodžio 6 d. nutarimas). Nuo rėmimosi Europos žmogaus teisių teismo jurisprudencija pereinama prie autentiškos konstitucinės doktrinos: vėliausiose bylose remiamasi būtinumu išlaikyti pusiausvyrą tarp asmens teisės ir viešojo intereso (Konstitucinio Teismo 2000 m. sausio 7 d. nutarimas) bei konstituciniais teisingumo ir teisinės valstybės principais: „teisingumo ir teisinės valstybės konstituciniai principai suponuoja ir tai, kad už teisės pažeidimus valstybės nustatomos poveikio priemonės turi būti proporcingos (adekvačios) teisės pažeidimui, turi atitikti siekiamus teisėtus ir visuotinai svarbius tikslus, neturi varžyti asmens akivaizdžiai labiau negu reikia šiems tikslams pasiekti“, „teisingumo ir teisinės valstybės konstituciniai principai reiškia ir tai, kad tarp siekiamo tikslo ir priemonių šiam tikslui pasiekti, tarp teisės pažeidimų ir už šiuos pažeidimus nustatytų nuobaudų turi būti teisinga pusiausvyrą (proporcija). Šie principai neleidžia nustatyti už teisės pažeidimus tokių nuobaudų <...>, kurios būtų akivaizdžiai neproporcingos (neadekvačios) teisės pažeidimui bei siekiamam tikslui“ (Konstitucinio Teismo 2000 m. gruodžio 6 d. nutarimas). Svarbu ir tai, kad konstatuojant ir plėtojant konstitucinį pro-

porcingumo principą, ne visuomet turi būti vartojami žodžiai „porcingumas“ ar „porcingas“: porcingumo principą atskleidžia ir tokios Konstitucinio Teismo aktų formuluotės, kaip antai: „Tiek, kiek būtina visuomenės saugumui ir viešajai tvarkai užtikrinti, žmogaus teisėms ir laisvėms ginti, tam tikroms asmenų kategorijoms gali būti nustatytos skirtingos leidimų įsigyti ginklą išdavimo sąlygos“ (Konstitucinio Teismo 2001 m. balandžio 12 d. nutarimas).

Tai, žinoma, toli gražu ne visa Konstitucinio Teismo suformuota teisinės valstybės (teisės viešpatavimo) kaip konstitucinio principo doktrina – tik jos kai kurie elementai. Bet ir iš šio trumpo, gan schematiško pristatymo aišku, kad teisinės valstybės principas yra ne tik daugialypis, daugiaveidis, bet ir talpus. Jis, be abejonės, determinuoja, lemia visą teisės sistemą. Kodėl gi tad jis laikytinas pirmiausia *koordinaciniu* principu?

Visi minėti (ir neminėti) teisinės valstybės elementai sudaro vientisą visumą, sistemą. Kaip matėme, teisinės valstybės principas doktrinoje neatsiejamas net nuo Konstitucijos viršenybės principo, gal kiek dirbtinai išskirto, norint išryškinti Konstitucijos kaip svarbiausio teisės šaltinio *teisinį* (ne politinį) pagrindimą. Juolab nė vieno iš teisinės valstybės sąvoka apimanų elementų negalima aiškinti izoliuotai nuo kitų. Pvz., nuostatas, kad asmuo, kaltinamas padaręs nusikaltimą, turi teisę, kad jo byla viešai ir teisingai išnagrinėtų nepriklausomas ir bešališkas teismas (31 str. 2 d.), ir kad teisingumą Lietuvoje vykdo tik teismai (109 str. 1 d.), interpretuojant tinkamo teisinio proceso kaip teisinės valstybės „parametro“ kontekste, galima teigti, kad asmuo turi teisę, kad jo byla būtų išnagrinėta per įmanomai (protingai) trumpiausią laiką¹.

Kitas aspektas. Konstitucijos 7 str. 2 d. nustatyta: „Galioja tik paskelbti įstatymai“. Literatūroje ši nuostata kartais interpretuojama siaurai, t.y. kaip „adresuojama“ tik įstatymams, bet ne žemesnės galios norminiams ar apskritai teisės aktams². Kai kada, atrodo, tam pagrindą gali duoti ir Konstitucinio Teismo formuluotės: „Ši Konstitucijos nuostata reiškia, kad įstatymai negalioja ir negali būti taikomi, jei jie nėra oficialiai paskelbti. Oficialus įstatymų paskelbimas laikantis Konstitucijoje ir įstatymuose nustatytos tvarkos yra būtina sąlyga ne tik tam, kad įstatymai

¹ Tai konstatuodamas, Konstitucinis Teismas vis dėlto rėmėsi ne Konstitucija, bet Europos žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencija ir Europos žmogaus teisių teismo jurisprudencija, su kuria, pasak jo, „susisieja“ Konstitucijos 31 str. 2 d. nuostatos (Konstitucinio Teismo 1999 m. vasario 5 d. nutarimas); žr. taip pat Konstitucinio Teismo 1995 m. gruodžio 6 d., 1996 m. balandžio 18 d., 1997 m. spalio 1 d., 1999 m. kovo 4 d. nutarimus. Plg. ir Konstitucinio Teismo 1997 m. liepos 10 d. nutarimą, kuriame būtinumas per kuo trumpesnę laiką spręsti mokestinius ginčus grindžiamas taip pat ne tinkamu teisiniu procesu, bet mokestinių santykių kaip viešosios teisės reguliavimo dalyko ypatumais (administraciniu reguliavimo metodu) ir reikalingumu nuolat pildyti valstybės biudžetą.

² Jovaišas K. (ats. red.) Op. cit. P. 54–55.

įsigaliojusių, bet ir kad teisinių santykių subjektai žinotų, kokie įstatymai galioja, koks yra jų turinys, ir juos vykdytų. Demokratinėje teisinėje valstybėje negali būti nepaskelbtų įstatymų“ (Konstitucinio Teismo 2001 m. sausio 11 d. nutarimas). Bet minėtą Konstitucijos nuostatą galima (ir reikia) interpretuoti ją siejant su konstituciniu teisinės valstybės principu, suponuojančiu, be kitų dalykų ir teisės normų (ne tik įstatymų!) prieinamumą, galėjimą jas žinoti ir jų išankstinį pobūdį. Tuomet aišku, kad ši nuostata „adresuojama“ ne tik įstatymams, bet ir kitiems teisės aktams. Jau cituotame (žr. 247 psl.) Konstitucinio Teismo 1994 m. kovo 16 d. nutarime yra šio platesnio požiūrio atspindys: „Įstatymo ar kito teisės akto galia nukreipiama į ateitį. Negalima iš asmens reikalauti laikytis taisyklių, kurių jo veiklos metu nebuvo, ir todėl jis negalėjo žinoti būsimų reikalavimų. Teisės subjektas turi būti tikras, kad jo veiksmai, padaryti vadovaujantis teisės aktais, galiojusiaisiais jų padarymo metu, bus laikomi teisėtais. Priešingu atveju pats įstatymas netektų autoriteto, ir tai kliudytų nustatyti stabilią teisinę tvarką“¹. Išties, sunku įsivaizduoti, kad *teisinėje valstybėje* Konstitucijos požiūriu kaip nepriekaištingi galėtų būti vertinami, tarkime, nepaskelbti Vyriausybės (taigi poįstatyminiai) aktai, sukeliantys teisinės pasekmes.

Panašiai galima interpretuoti ir Konstitucijos 29 str. 2 d. nuostatą, kad žmogaus teisių negalima varžyti ir teikti jam privilegijų dėl jo lyties, tautybės, kalbos, kilmės, socialinės padėties, tikėjimo, išitikinimų ar pažiūrų pagrindu. Aiškinant šią nuostatą vien formaliai, tektų pripažinti, kad pagrindų, kuriais negalima varžyti žmogaus teisių ir teikti jam privilegijų, sąrašas yra baigtinis. Bet teisinės valstybės, teisingumo požiūriu tai būtų absurdas. Argi pagrįsta manyti, kad įstatymų leidėjui leistina nustatyti tokią teisinę reguliavimą, kuriuo žmogaus konstitucinės teisės būtų suvaržytos, tarkime, dėl jo išvaizdos arba amžiaus, arba dėl seksualinės orientacijos, arba dėl sveikatos, arba dėl jo turėtos kitos valstybės pilietybės, t.y. pagrindais, tiesiogiai nenurodytais 29 str. 2 d. (išskyrus, žinoma, apribojimus, nustatytus pačioje Konstitucijoje)? Taip būtų pažeidžiamas prigimtinis teisingumas – neatskiriamas teisinės valstybės elementas. Konstitucinis Teismas yra nurodęs, jog Konstitucijoje įtvirtintą lygiateisiškumo principą reikia analizuoti „kompleksiškai, o ne formaliai pažo-

¹ Šiame kontekste pažymėtina ir štai kas: poįstatyminis aktas gali būti pripažįstamas prieštaraujančiu Konstitucijai tuo pagrindu, kad „Seimo nutarimu buvo įgyvendinamas dar neįsigaliojęs įstatymas“ (Konstitucinio Teismo 1997 m. gegužės 29 d. nutarimas), bet būna, kad nors „Seimas dar neįsigaliojus <...> įstatymui priėmė nutarimą“, kuriuo buvo realizuotos šio – neįsigaliojusio – įstatymo nuostatos“, konstatuojama, jog „nėra teisinio pagrindo teigti, kad ginčijamas Seimo nutarimas pagal jo priėmimo tvarką prieštarauja Konstitucijai“, nes jis įsigaliojo *po to*, kai įsigaliojo minėtas įstatymas (Konstitucinio Teismo 2000 m. spalio 18 d. nutarimas).

džiui“ (Konstitucinio Teismo 1995 m. sausio 24 d. išvada). Kita vertus, būtent prigimtinio teisingumo principu (tegu ir neįvardijamu tuo pavadinimu) grindžiamas pozityviosios diskriminacijos galimumas.

Taigi konstitucinis teisinės valstybės principas (ar jo atskiri aspektai) faktiškai yra vienas svarbiausių orientyrų aiškinant Konstitucijos nuostatas. Iš esmės į bet kurią Konstitucijos normą ar konstitucinį principą ne tik galima, bet ir būtina žvelgti per teisinės valstybės idėjos prizmę. Tik šitaip galima užtikrinti pusiausvyrą tarp pačių įvairiausių konstitucinių normų ir principų, jų darną. Šiuo požiūriu teisinės valstybės principas „dirba ta pačia kryptimi“, kaip ir Konstitucijos vientisumo principas. Pastarasis, kaip minėta, įpareigoja remtis Konstitucija kaip visuma, nepriešinti jos vieno nuostatų kitoms nei pagal turinį, nei pagal teisinę galią. Gi teisinės valstybės principas užtikrina, kad ir Konstitucijos dinamika, jos aiškinimas taip pat bus vieningas: nė viena nuostata iš principo negali būti doktrinoje plėtojama kita – priešinga teisinės valstybės – kryptimi. Dėl to teisinės valstybės principas neabejotinai laikytinas *koordinaciniu* principu.

5 poskyris

DETERMINACINIAI PRINCIPAI

5.1. Demokratija ir suverenitetas

5.2. Pilietinė visuomenė

5.3. Valdžių padalijimas

5.4. Pasaulietinė valstybė

5.5. Valstybės socialinė orientacija

5.6. Valstybės geopolitinė orientacija

Determinacinių principų yra daugiau nei koordinacinių. Dar kartą priminsime, kad ir koordinaciniai principai tuo pačiu metu atlieka ir determinacinių principų funkciją. Taip pat išsyk pažymėkime, kad vengdami pasikartojimo, nebevardysime tų determinacinių principų, kurie tiesiogiai išplaukia iš aptartų koordinacinių principų (pvz.: žmogaus teisių primato, teisingumo (prigimtinio teisingumo), teisės normų išankstinio pobūdžio, teisėjo ir teismų nepriklausomumo ir nešališkumo ir kt.). Čia bus aptariami tik kai kurie determinaciniai principai: 1) *demokratija ir*

suverenitetas; 2) pilietinė visuomenė; 3) valdžių padalijimas; 4) pasaulietinė valstybė; 5) socialinė orientacija; 6) geopolitinė orientacija.

5.1. Demokratija ir suverenitetas

Jau minėta, kad Konstitucijos 1 str. nuostata, jog Lietuvos valstybė yra nepriklausoma demokratinė respublika, yra pamatinis konstitucinis principas. Per daug nesigilindami į demokratijos idėjos raidą ir į įvairias (net ir šiandien kartais nesutaikomas) demokratijos sampratas¹, galime konstatuoti, kad demokratijos sąvoka gali būti ir yra vartojama dešimtimis prasmių. Dėl to aiškinantis jo reikšmę Lietuvos Respublikos konstitucinės santvarkos požiūriu, būtina atsižvelgti pirmiausia į visus demokratinius institutus, įtvirtintus Konstitucijoje – žmogaus teises ir jų primatą, laisvus ir periodiškus rinkimus, tiesioginės demokratijos realizavimo galimybę (referendumas), atstovavimą ir valdžios atskaitomybę piliečiams. Tik taip traktuojant Konstitucijoje įtvirtintą demokratijos principą, jis gali būti suprantamas ne tik kaip politinė idėja ar politologinė kategorija, bet ir kaip *teisinis* įpareigojimas nenukrypti nuo demokratijos standartų.

Konstitucinis demokratijos principas neatsiejamas nuo Tautos suvereniteto principo, įtvirtinto nuostatose, kad suverenitetas – aukščiausioji valdžia – priklauso Tautai (2 str.); kad niekas negali varžyti ar riboti Tautos suvereniteto, savintis visai Tautai priklausančių suverenių galių (3 str. 1 d.); kad svarbiausi Valstybės bei Tautos gyvenimo klausimai sprendžiami referendumu (9 str. 1 d.); kad aukščiausią suverenią galią Tauta vykdo tiesiogiai ar per demokratiškai išrinktus atstovus (4 str.); kad piliečiai turi teisę dalyvauti valdant savo šalį ir tiesiogiai, ir per demokratiškai išrinktus atstovus (33 str.); taip pat įvairiose Konstitucijos nuostatose, reglamentuojančiose valstybės institucijų sudarymo tvarką ir veiklą, jų pusiausvyrą ir atskaitomybę piliečiams.

Konstituciniai suvereniteto ir demokratijos principai – tai dvi vienos monetos pusės: pagal Konstituciją suvereni Tauta (suprantama ne kaip etninė tauta, o kaip piliečių visuma, t.y. pilietinė tauta) tvarkosi demok-

¹ Žr., pvz.: *Dahl R. A.* Demokratija ir jos kritikai / Vertė A. Šliogeris. Vilnius: Amžius, 1994; *Id.* Polyarchy: Participation and Opposition. New Haven: Yale University Press, 1971; *Held D.* Models of Democracy. Cambridge: Polity Press, 1987; *Sartori G.* The Theory of Democracy Revisited. Chatham: Chatham House Publishers, 1987 (2 vols); *Svensson P.* Theories of Democracy: The Brno Lectures. Aarhus: Department of Political Science, Aarhus University, 1995.

ratiškai (reikšdama savo valią tiesiogiai ar per atstovus), o demokratija yra ne savitiksliis, bet būdas, kuriuo tik ir tegali būti užtikrintas realus, veiksmingas, ne deklaratyvus, bet faktinis Tautos suverenitetas – jos aukščiausioji valia (vidinis suverenitetas) ir Tautos sukurtos valstybės nepriklausomybė (išorinis suverenitetas).

Tai *pozityvusis* demokratijos ir suvereniteto principų santykio aspektas. Bet yra ir *negatyvusis*: iškilus reikalui užtikrinti Tautos suverenitetą, kai kurios demokratinės teisės ir laisvės gali būti laikinai apribotos. Konstitucijos 142 str. 1 d. nustatyta, kad Seimas įveda karo padėtį, skelbia mobilizaciją arba demobilizaciją, priima sprendimą panaudoti ginkluotąsias pajėgas, kai prireikia ginti Tėvynę arba vykdyti Lietuvos valstybės tarptautinius įsipareigojimus. Pagal Konstitucijos 144 str. 1 d., jeigu valstybėje iškyla grėsmė konstitucinei santvarkai ar visuomenės rimčiai, Seimas gali visoje valstybės teritorijoje ar jos dalyje įvesti nepaprastąją padėtį (iki šešių mėnesių). Įvedus karo ar nepaprastąją padėtį, pagal Konstitucijos 145 str. laikinai gali būti apribojamos Konstitucijoje įtvirtintos šios teisės ir laisvės – privataus gyvenimo neliečiamumas (22 str.), būsto neliečiamumas (24 str.), įsitikinimų ir informacijos laisvė (25 str.), kilnojimosi laisvė (32 str.), asociacijų laisvė (35 str.), susirinkimų laisvė (36 str.). Taigi laikini demokratijos apribojimai pagal Konstituciją galimi tuomet, kai iškyla grėsmė suverenitetui.

Interpretuojant demokratijos principą viso konstitucinio reguliavimo kontekste pažymėtina, kad Konstitucijoje įtvirtinti demokratijos standartai determinuoja visą teisinį reguliavimą: viena vertus, teisės aktais negali būti nustatyta tokių institutų ir procedūrų, kurie pažeistų demokratijos standartus valstybės ar jos dalies mastu; kita vertus, institucijos, įgyvendinančios valstybės demokratiškumą, turi ir pačios tvarkytis demokratiškai. Šiuo požiūriu pažymėtina, kad konstitucinėje doktrinoje pabrėžiamas opozicijos Seime vaidmuo. Čia irgi galima išvelgti tam tikrą tendenciją: nuo parlamentinės opozicijos „minimalių reikalavimų“ pagedavimo (Konstitucinio Teismo 1993 m. lapkričio 26 d. nutarimas) kryptama link griežtesnių formuluočių, jog įstatymo lygiu turi būti nustatytos opozicijos veiklos garantijos (Konstitucinio Teismo 2001 m. sausio 25 d. nutarimas). Taip, nors ir labai fragmentiškai, įtvirtinama *anti-mažoritarinė* demokratijos samprata, taip pat ir – *antimažoritarinė* pačios Konstitucijos paskirties samprata.

Doktrinoje yra ir bendras Konstitucijos 1 str. įtvirtinto demokratijos principo apibūdinimas: „Pažymėtina, kad šiame Konstitucijos straipsnyje yra įtvirtinti pamatiniai Lietuvos valstybės principai: Lietuvos valstybė yra savarankiška, nepriklausoma valstybė; Lietuvos valstybės valdymo forma yra respublika; valstybės valdžia turi būti organizuota demokratiškai, šalyje turi būti demokratinis politinis režimas“ (Konstitucinio Teis-

mo 2000 m. vasario 23 d. nutarimas¹). Taip interpretuojant šią Konstitucijos nuostatą, šiek tiek pristabdomi kartais argumentuoti, o kartais atvira populistiniai tvirtinimai, esą vos ne kiekvienas Konstitucijos pažeidimas (pvz., nuosavybės neliečiamumo, valdžių pusiausvyros, teisingumo) yra ir konstitucinio demokratijos principo pažeidimas. Tai leidžia teigti, kad demokratijos principas yra nors ir pamatinis, lemiantis visą valstybės, jos institucijų funkcionavimą, jų santykius su piliečiais, bet toli gražu ne „apibendrinantis“ visas Konstitucijos nuostatas, taigi – ne koordinacinis, bet determinacinis.

5.2. Pilietinė visuomenė

Konstitucijos preambulėje deklaruotas Tautos siekis atviros, teisingos, darnios pilietinės visuomenės ir teisinės valstybės jau ne kartą buvo minėtas – kaip ir tai, kad konstitucinėje doktrinoje pilietinės visuomenės siekis nėra atsiejamas nuo teisinės valstybės bei teisingumo principų. Neatsiejamas jis taip pat ir nuo demokratijos principo (Konstitucinio Teismo 2000 m. sausio 7 d. nutarimas). Pilietinės visuomenės principas priskirtinas determinaciniams, o ne koordinaciniams dėl to, kad daugelis Konstitucijos nuostatų, ypač tų, kurios reglamentuoja procedūrinius valdžios įgyvendinimo santykius, nėra tiesiogiai siejamos su pilietinės visuomenės idėja, taip pat dėl to, kad šio principo *teisinis* turinys nėra ir dar kurį laiką tikriausiai nebus visų vienodai suprantamas.

Pilietinės visuomenės idėja atėjusi dar iš prigimtinės teisės mokyklos laikų. Tai visų pirma politinis idealas, jungiantis dorybę ir visuomeniškumą². Kaip teisinę kategoriją ją suponuoja jos neatsiejamumas nuo teisinės valstybės³. Būtent tai lemia, kad teisinį reguliavimą galima vertinti pagal pilietinės visuomenės raiškos ir plėtros skatinimą, ar kliudymą.

Apžvelgiant įvairias pilietinės visuomenės koncepcijas matyti, kad ir pilietinės visuomenės samprata istoriškai kito, ir šiuo metu nėra vienos, visiems vienodai priimtinos pilietinės visuomenės sampratos. Yra net penkios *pilietinės visuomenės sampratos tradicijos*: a) pilietinė visuomenė kildinama iš valstybės, paneigusios prigimtinę būklę, labai nestabilios, bet gavusios legitimumą dėl susitarimo tarp jos įbaugintų valdinių – tai pati valstybė ir jos įstatymai (J. Bodinas, T. Hobbesas, B. Spinoza); b) pilietinė visuomenė suvokiama kaip į valstybę organizuota visuomenė,

¹ Žr. taip pat Konstitucinio Teismo 2000 m. spalio 18 d., 2000 m. gruodžio 6 d., 2001 m. sausio 25 d. nutarimus.

² Šaulauskas M. P. Socialinė atskirtis ir pilietinė visuomenė // M. P. Šaulauskas et al. Socialiniai pokyčiai: Lietuva, 1990/1998. Vilnius: Garnelis, 2000.

³ Kūris E. Teisinė valstybė, teisinių sistemų įvairovė ir Vakarų teisės tradicija // M. A. Glendon, M. W. Gordon & C. Osakwe. Op. cit.

kaip politinis sutvarkymas, užtikrinantis saugumą viešosios teisės pagalba (S. Pufendorfas, J. Locke'as, I. Kantas, fiziokratai, A. Fergusonas, škotų švietėjai); c) pilietinė visuomenė suvokiama kaip valstybės priešybė, kaip prigimtinės, ikivalstybinės, būklės tąsa, gi valstybė – kaip blogis, pilietinė visuomenė yra laisvės sąlyga: juo daugiau tvarkosi pati visuomenė, tuo mažiau reikia kištis į jos reikalus valstybei (T. Paine'as, F. Bastiat); d) pilietinė visuomenė traktuojama kaip istoriškai susiklosčiusi etinio gyvenimo sankloda, apimanti ūkį, socialinių interesų grupes bei institucijas, atsakingas už visuomenės gerovę ir teisinį administravimą, ji nepriešinama valstybei, nes būtent valstybė organizuoja visuomenę į „organišką visumą“ (G. W. F. Hegelis); e) pilietinė visuomenė suprantama kaip save organizuojanti ir nuo valstybės save teisiškai ginanti bendruomenė (J. S. Millis, A. de Tocqueville'is)¹.

Yra ir ne viena, bet dvi pačios pilietinės visuomenės tradicijos: *opozicinė*, kai pilietinė visuomenė yra pagrindinė totalitarinės valstybės priešininkė ir jos dorovinė oponentė, ir *kooperacinė*, kai iškeliamas valstybės ir visuomenės bendradarbiavimas bei vaisingos jų tarpusavio sąveikos būtinybė ir svarba². Suprantama, kad Lietuvai siekiant valstybingumo atkūrimo, dominavo opozicinė, o šiuo metu geidautina yra kooperacinė tradicija, žinoma, neatmetant opozicinės tradicijos kaip saugiklio, kad nebus paneigta antimažoritarinė demokratijos bei konstitucinės santvarkos prigimtis ir neįsivyras antidemokratinės, antinacionalinės tendencijos, kad valdžia valstybėje nebus uzurpuota. Būtent taip reikėtų traktuoti konstituciškai įtvirtinto pilietinės visuomenės siekio kryptingumą.

Šiuo požiūriu pilietinės visuomenės idėja (nors šis terminas ir nevartojamas) ryški Konstitucijos 3 str. 2 d. nuostatoje, kad Tauta ir kiekvienas pilietis turi teisę priešintis bet kam, kas prievarta kėsiasi į Lietuvos valstybės nepriklausomybę, teritorijos vientisumą, konstitucinę santvarką, ir 8 str. nuostatoje, kad valstybinės valdžios ar jos institucijos užgrobimas smurtu laikomi antikonstituciniais veiksmais, yra neteisėti ir negalioja, taip pat 147 str. 2 d. nuostatoje, kad nepaprastosios padėties ar karo padėties metu Konstitucija negali būti taisoma. Taigi pilietinė visuomenė kaip konstitucinis principas susijusi ne tik su teisinės valstybės, bet ir su Konstitucijos viršenybės bei demokratijos ir suvereniteto principais.

Kartais rašoma, esą pilietinės visuomenės idėja dėl to, kad ji tiesiogiai

¹ Keane J. Democracy and Civil Society: On the Predicaments of European Socialism, the Prospects for Democracy, and the Problem of Controlling Social and Political Power. London & New York: Verso, 1988. P. 34–36. Taip pat žr.: Cohen J. L., Arato A. Civil Society and Political Theory. Cambridge, Massachusetts & London: The MIT Press, 1992; DeLue S. M. Political Thinking, Political Theory, and Civil Society. Addison–Wesley Publishing Company, 1996; Seligman A. B. The Idea of Civil Society. New York: Free Press, 1992.

² Šaulauskas M. P. Op. cit..

įtvirtinta Konstitucijos preambulėje, nėra lyginamosios, loginės ar semantinės analizės objektas¹. Vargu ar tokiam tvirtinimui yra pagrindas. Iš tikrųjų platesnės konstitucinės doktrinos, interpretuojančios pilietinės visuomenės konstitucinę sampratą, kol kas nėra. Iš fragmentiškai pateikiamų pilietinės visuomenės charakteristikų (atskirų aspektų) paminėtina: pilietinėje visuomenėje įtvirtinama humanistinė teisinė tvarka (Konstitucinio Teismo 1998 m. gruodžio 9 d. nutarimas); joje derinamas visuomenės solidarumas ir asmeninė atsakomybė už savo likimą (Konstitucinio Teismo 1997 m. kovo 12 d. nutarimas); pilietinė visuomenė remiasi ideologiniu, kultūriniu ir politiniu pliuralizmu: jokios pažiūros ar ideologija negali būti paskelbtos esančios privalomos ir primestos individui, o valstybė turi būti neutrali įsitikinimų atžvilgiu ir neturi teisės nustatyti tam tikrą privalomą pažiūrų sistemą (Konstitucinio Teismo 2000 m. birželio 13 d. nutarimas); pilietinėje visuomenėje turi būti užtikrinama vieša demokratinė aukščiausiųjų pareigūnų veiklos kontrolė ir kartu jiems suteikiamos papildomos garantijos atlikti savo pareigas vadovaujantis įstatymu ir teise (Konstitucinio Teismo 1999 m. gegužės 11 d. nutarimas). Tai beveik ir viskas.

Vis dėlto pilietinės visuomenės kaip konstitucinio principo potencialas didžiulis: galima kelti hipotezes, kad teisės aktuose įtvirtinus, tarkime, diskriminaciją, būtų pagrindas konstatuoti ne tik jų prieštaravimą asmenų lygybės principui, bet ir tolerancijos reikalavimui – vienai iš pilietinės visuomenės elementų; arba teisės aktuose nustačius nepagrįstus asociacijų laisvės ribojimus, būtų galima kelti klausimą dėl pilietinės visuomenės principo, suponuojančio ir piliečių socialinio ir politinio aktyvumo garantijas, pažeidimo. Tai, kad šis konstitucinis principas šiandien kol kas pri(si)menamas daugiau kaip lozungas, negalima teigti, kad plėtojantis konstitucinei doktrinai, padėtis nepasikeis.

5.3. Valdžių padalijimas

Apie valdžių padalijimą kaip konstitucinį principą jau buvo rašyta (žr. 222–223 ir 233–234 psl.), todėl tam tikri pasikartojimai, deja, neišvengiami.

Valdžių padalijimas – vienas labiausiai išplėtotų principų konstitucinėje doktrinoje. Sąvoka *valdžių padalijimas* nėra tapati sąvokai *valdžių atskyrimas*, pirmoji žymi horizontalų, antroji – vertikalų valdžių atriboji-

¹ Jovaišas K. Op. cit. P. 3.

mą (*valstybės valdžios* atskyrimą nuo *vietos savivaldos*)¹. Konstituciškai įtvirtintas valdžių padalijimas savaime nereiškia, kad valstybės teritorijos administraciniais vienetams bus garantuota savivalda. Kai kurios valstybės, kuriose įgyvendinamas valdžių padalijimas, yra ganėtinai centralizuotos (pvz., Prancūzija), kitos yra decentralizuotos (pagal sutvarkymo formą gali būti net federacinės), tačiau valdžių padalijimas joms nebūdingas (pvz., Indija, Australija).

Valstybės valdžios pagal kelerius amžius gyvuojančią tradiciją skirstomos į įstatymų leidžiamąją (legislatyvinę), vykdomąją (egzekutyvinę) ir teisminę (jurisdikcinę). Lietuvoje įstatymų leidžiamąją valdžią įgyvendi- na Seimas, vykdomąją – Respublikos Prezidentas ir Vyriausybė (kiekvienas pagal savo kompetenciją), teisminę – Teismas.

Kaip minėta, valdžių padalijimas – išvestinis konstitucinis principas. Nepaisant jo „populiarumo“ konstitucinėje jurisprudencijoje, šis principas laikytinas determinaciniu, o ne koordinaciniu iš dalies dėl tų pačių priežasčių, dėl kurių determinaciniu principu laikomas demokratijos principas, iš dalies dėl to, kad daug Konstitucijos nuostatų (ypač įtvirtinančių žmogaus teises bei jų garantijas) vienodai „neprieinamos“ jokiai valdžios šakai. Turi reikšmės ir ta aplinkybė, kad valdžių padalijimas, priešingai dažniems tvirtinimams, tiesiogiai neseka nei iš teisinės valstybės, nei iš Konstitucijos viršenybės ar jos vientisumo. Abstrakčiai kalbant, konstitucija, kurioje neįtvirtintas valdžių padalijimas, vis tiek *gali* būti teisės sistemos hierarchijos viršūnėje, vientisa ir grindžiama teisės viešpatavimo idėja. Antai konstitucionalizmo tėvynė Didžioji Britanija nežino valdžių padalijimo (nors ir ten teisėjai, t.y. teisminės valdžios atstovai, yra nepriklausomi), tačiau konstitucija (reguliavimo požiūriu) ir ten yra vientisa (nors nekodifikuota) ir neabejotinai yra grindžiama teisės viešpatavimu.

Trumpai prisiminkime, kas jau minėta.

Valdžių padalijimo principas buvo išvestas iš Konstitucijos 5 str. 1 d. nuostatos, kad valstybės valdžią Lietuvoje vykdo Seimas, Respublikos Prezidentas ir Vyriausybė (Konstitucinio Teismo 1994 m. sausio 19 d. nutarimas). Jį siejant su kitomis Konstitucijos nuostatomis, valdžių padalijimo principas įgavo ryškesnius kontūrus. Įstatymų leidžiamoji, vykdomoji ir teisminė valdžios turi būti atskirtos, pakankamai savarankiškos, bet tarp jų turi būti pusiausvyra; kiekvienai valdžios institucijai yra nustatyta jos paskirtį atitinkanti kompetencija; institucijos kompetencijos konkretus turinys priklauso nuo tos valdžios vietos bendroje valdžių sis-

¹ Šiuo požiūriu valdžių atskyrimas (*separation of powers*) (šalia valdžių padalijimo (*division of powers*)) paprastai nurodomas kaip konstitucinis principas federacinėse valstybėse (plg., pvz.: *Tribe L. H. American Constitutional Law*. Mineola: The Foundation Press, 1988. P. 18–21).

temoje ir jos santykio su kitomis valdžiomis, nuo tos institucijos vietos tarp kitų valdžios institucijų ir jos įgaliojimų santykio su kitų institucijų įgaliojimais; Konstitucijoje tiesiogiai nustačius konkrečios valstybinės valdžios institucijos įgaliojimus, viena valstybės valdžios institucija negali iš kitos perimti tokių įgaliojimų, jų perduoti ar atsisakyti bei kad tokie įgaliojimai negali būti pakeisti ar apriboti įstatymu (Konstitucinio Teismo 1995 m. spalio 26 d., 1995 m. gruodžio 6 d., 1997 m. gegužės 29 d., 1997 m. lapkričio 13 d., 1998 m. sausio 10 d., 1998 m. balandžio 21 d., 1999 m. balandžio 20 d., 1999 m. birželio 3 d., 1999 m. liepos 9 d., 1999 m. lapkričio 23 d., 1999 m. gruodžio 21 d., 2000 m. vasario 10 d., 2000 m. spalio 18 d., 2000 m. gruodžio 6 d. nutarimai).

Pastaroji nuostata itin svarbi. Ji reiškia ir tai, kad *Lietuvoje nėra deleguotosios įstatymų leidybos*: Seimas neturi teisės pavesti, tarkime, Vyriausybei, realizuoti jo konstitucinę kompetenciją, pvz., leisti įstatymus (37 str. 2 p.), nustatyti valstybinius mokesčius ir kitus privalomus mokėjimus (67 str. 15 p.) ir pan.

Kildinti valdžių padalijimo principą tik iš Konstitucijos 5 str., juolab tik jo 1 d. būtų netikslu. Nuostatoje, kad valstybės valdžią Lietuvoje vykdo Seimas, Respublikos Prezidentas ir Vyriausybė, įtvirtintos valstybės valdžią įgyvendinančios institucijos, bet nieko nekalbama apie jų tarpusavio santykius. Todėl suprantama, kad valdžių padalijimo principas grindžiamas sisteminiu visos Konstitucijos kaip vientiso akto aiškinimu.

Pažymėtina, kad, be Seimo, Respublikos Prezidento ir Vyriausybės, Teismo, yra ir daugiau Konstitucijoje numatytų (taip pat ir Konstitucijoje tiesiogiai nenumatytų) institucijų, turinčių valdingus įgalinimus. Tokios institucijos taip pat vadinamos *valdžios* institucijomis. Bet pagal Konstituciją jos nelaikytinos institucijomis, įgyvendinančiomis *valstybės* valdžią. Šis dalykas kaip nors turėtų būti paaiškintas, tačiau konstitucinė jurisprudencija šiuo klausimu kol kas tyli. Vadinasi, kol kas reikia tenkintis galimais *teoriniais* šios tikros ar tariamos neatitikties tarp trijų (ir tik trijų) valdžios šakų konstitucinės sampratos ir faktinės situacijos, kurią kuo puikiausiai atspindi įprasta žodžio *valdžia* (reiškiančio subjektą, turintį valdingus įgalinimus) vartoseną.

Galimas toks (toli gražu ne kategoriškas) paaiškinimas, pagal kurį valdžių padalijimą grindžianti valdžios šakų konstitucinė samprata ir įprasta žodžio *valdžia* vartoseną nėra nesuderinamos. Visos minėtos institucijos veikia valstybės (Lietuvos Respublikos) vardu: Seimas leidžia įstatymus (67 str. 2 p.), ratifikuoja ir denonsuoja Lietuvos Respublikos tarptautines sutartis (67 str. 16 p.); Respublikos Prezidentas atstovauja Lietuvos Valstybei (77 str. 2 d.); Vyriausybė užmezga diplomatinius santykius ir palaiko ryšius su užsienio valstybėmis ir tarptautinėmis organizacijomis (94 str. 6 p.); teismai priima sprendimus (109 str. 4 p.). Žino-

ma, toli gražu ne visi šių institucijų įgaliojimai atliekami valstybės vardu, bet tai nekeičia reikalo esmės: svarbu, kad kai kurie *Konstitucijoje įtvirtinti* įgaliojimai atliekami valstybės vardu. Būtent tai leidžia šias institucijas vertinti kaip vykdančias *valstybės* valdžią Konstitucijos 5 str. 1 d. prasme. Reikia nurodyti ir štai ką: kai kurios kitos, 5 str. 1 d. nenurodytos, institucijos, taip pat *gali* veikti valstybės vardu; antai, pvz., Lietuvos bankas „atstovauja Lietuvos valstybei užsienio valstybių centriniuose bankuose, tarptautiniuose bankuose ir kitose tarptautinėse finansinėse institucijose, taip pat tarpvalstybiniuose pasitarimuose (tarybose) pinigų, valiutos ir kredito politikos klausimais“ (Lietuvos banko įstatymo 5 str. 1 d.), bet pabrėžkime dar kartą: šie įgaliojimai nustatyti *ne Konstitucijoje*, o įstatyme! Tuo tarpu Konstitucijoje *jokiai kitai institucijai*, jokiai valdingus įgalinimus turinčiai valstybės įstaigai nenustatyta teisė veikti valstybės vardu – tik Seimui, Respublikos Prezidentui, Vyriausybei bei Teismui.

Vienas iš svarbiausių valdžių padalijimo bruožų, valdžių pusiausvyros užtikrinimo mechanizmų yra *stabdžių ir atsvarų sistema*. Valdžių padalijimas – ne savitikslis, jis turi garantuoti, kad valdžia nebus sutelkta vienoje rankose, nebus pernelyg centralizuota, nes, kaip skelbia garsusis lordo Actono dėsnis, kiekviena valdžia veda į korupciją, bet absoliuti valdžia veda į absoliučią korupciją. Taigi valdžių padalijimas – valdžių vienybės principo (kuris buvo būdingas tarybinei sistemai) antipodas. Kad valdžia nebūtų sutelkta vienoje rankose, visos trys valdžios turi įgaliojimus viena kitos atžvilgiu.

Antai Respublikos Prezidentas teikia Seimui Ministro Pirmininko kandidatūrą (Konstitucijos 84 str. 8 p.), kuriai Seimas pritaria ar nepritaria (67 str. 6 p.); pritarus kandidatūrai, Respublikos Prezidentas skiria Ministrą Pirmininką, paveda jam sudaryti Vyriausybę ir tvirtina jos sudėtį (84 str. 4 p.), bet nauja Vyriausybė gauna įgaliojimus veikti, kai Seimas posėdyje dalyvaujančių Seimo narių balsų dauguma pritaria jos programai (92 str. 5 d.). Jei Seimas du kartus iš eilės nepritaria naujai sudarytos Vyriausybės programai, Vyriausybė privalo atsistatydinti (101 str. 3 d. 1 p.). Be to, kai pasikeičia daugiau nei pusė ministrų, Vyriausybė turi iš naujo gauti Seimo įgaliojimus, priešingu atveju ji turi atsistatydinti (101 str. 2 d.). Ministrai, vadovaudami jiems pavestoms valdymo sritims, tiesiogiai pavaldūs Ministrui Pirmininkui, bet atsakingi Seimui bei Respublikos Prezidentui (96 str. 2 d.). Tačiau Respublikos Prezidentas ministrus (jam atsakingus!) skiria ir atleidžia ne savo iniciatyva, o Ministro Pirmininko teikimu (84 str. 9 p., 92 str. 2 d.). Seimas gi visų Seimo narių balsų dauguma slaptu balsavimu gali pareikšti nepasitikėjimą Vyriausybe ar Ministru Pirmininku (101 str. 3 d. 2 p.). Bet Seimas čia turi būti apdairus: jeigu jis pareikšia tiesioginį nepasitikėjimą Vyriausybe, ši gali siūlyti Respublikos Prezidentui paskelbti pirmalaikius Seimo rinkimus (58 str. 2

d. 2 p.). Turi apdairus būti ir Respublikos Prezidentas: naujai išrinktas Seimas 3/5 visų Seimo narių balsų dauguma per 30 dienų nuo pirmos posėdžio dienos gali paskelbti pirmalaikius Respublikos Prezidento rinkimus (87 str. 1 d.). Ir t.t.

Stabdžiai ir atsvaros ypač būdingi aukštųjų pareigūnų skyrimo procesui. Antai Prezidentas teikia Seimui Aukščiausiojo Teismo teisėjų kandidatūras, Aukščiausiojo Teismo teisėjus skiria Seimas (67 str. 10 p.), o paskyrus visus aukščiausiojo Teismo teisėjus, Respublikos Prezidentas iš jų teikia Seimui skirti Aukščiausiojo Teismo pirmininką (84 str. 11 p.). Respublikos Prezidentas teikia Seimui ir trijų Konstitucinio Teismo teisėjų kandidatūras (84 str. 12 p.), Konstitucinio Teismo teisėjus skiria Seimas (67 str. 10 p.), o paskyrus visus Konstitucinio Teismo teisėjus, Respublikos Prezidentas iš jų teikia Seimui skirti Konstitucinio Teismo pirmininko kandidatūrą (84 str. 12 p.). Respublikos Prezidentas taip pat teikia Seimui valstybės kontrolieriaus, Lietuvos banko valdybos pirmininko kandidatūrą, gali teikti Seimui nepasitikėjimą jais (84 str. 13 p.). Taigi šiais atvejais „galutinis žodis“ priklauso Seimui. Kitais atvejais Respublikos Prezidentas ne teikia kandidatūras Seimui skirti, bet turi gauti Seimo pritarimą. Antai kariuomenės vadą ir saugumo tarnybos vadovą jis skiria ir atleidžia Seimo pritarimu (84 str. 14 p.); Respublikos Prezidentas taip pat skiria Apeliacinio teismo teisėjus, o iš jų – Apeliacinio teismo pirmininką, jeigu jų kandidatūroms pritaria Seimas (84 str. 11 p.). Dar kitais atvejais Seimo pritarimo skiriant nereikia (užtat reikia atleidžiant): Respublikos Prezidentas skiria apygardų ir apylinkių teisėjus ir pirmininkus, keičia jų darbo vietas, įstatymo numatytais atvejais teikia Seimui atleisti teisėjus (84 str. 11 p.), bet ir šįsyk yra atsvara: dėl teisėjų paskyrimo, paaukštinimo, perkėlimo ar atleidimo iš pareigų Respublikos Prezidentui pataria speciali įstatymo numatyta teisėjų institucija (112 str. 5 p.); pagal Teismų įstatymą ši institucija yra Teisėjų taryba. Konstitucinėje doktrinoje įtvirtinta, kad Konstitucijoje nurodyta teisėjų institucija „turi patarti Respublikos Prezidentui visais teisėjų skyrimo, jų profesinės karjeros, taip pat atleidimo iš pareigų klausimais. Šios institucijos patarimas sukelia teisinius padarinius: jei nėra šios institucijos patarimo, Respublikos Prezidentas negali priimti sprendimo dėl teisėjo paskyrimo, paaukštinimo, perkėlimo ar atleidimo iš pareigų“, tad ši institucija „ne tik padeda Respublikos Prezidentui formuoti teismus, bet ir yra atsvara Respublikos Prezidentui, kaip vykdomosios valdžios subjektui, formuojant teisėjų korpusą“ (Konstitucinio Teismo 1999 m. gruodžio 21 d. nutarimas).

Tai tik keli Konstitucijoje nustatytų stabdžių ir atsvarų pavyzdžiai. Šalia šio politinių valdžių aukščiausiųjų institucijų triumvirato – Seimo, Respublikos Prezidento ir Vyriausybės – teisminė valdžia (vienintelė,

formuojama remiantis ne politiniais, bet profesiniais kriterijais) atrodo šiek tiek kitaip. Tiesa, teismo sprendimai turi įstatymo galią, Konstitucinis Teismas turi įgaliojimus paskelbti prieštaraujančiais Konstitucijai (ir dėl to negalimus taikyti) ir įstatymų leidžiamosios, ir vykdomosios valdžios aktus, o administraciniai teismai – įstatymu jiems nustatytą galią vykdomosios valdžios institucijų (išskyrus Vyriausybės) aktus pripažinti prieštaraujančius įstatymams. Bet teisminė valdžia nedalyvauja formuojant kitas dvi valdžias. Nei teisminės valdžios institucijos nėra atskaitingos įstatymų leidžiamajai ar vykdomajai valdžiai, nei kuri nors įstatymų leidžiamosios ar vykdomosios valdžios institucija atskaitinga teisminei valdžiai. Stabdžių ir atsvarų sistema čia specifinė dar ir tuo, kad teisminės valdžios autonomiškumas nuo politinių valdžios šakų užtikrinamas per teisėjų savivaldos mechanizmą, taip pat įtvirtinant teisėjo ir teismų nepriklausomumą, garantuojant jų nešališkumą, nustatant teisėjams socialines ir materialines jų nepriklausomumo ir veiklos garantijas, kurios negali būti mažinamos (Konstitucinio Teismo 1999 m. gruodžio 21 d. nutarimas, 2000 m. sausio 12 d. sprendimas). Taip užtikrinamas ir teisminės valdžios visavertiškumas.

Reikia pažymėti, kad kasdienėje kalboje įprasta vartoti posakius „pirmoji valdžia“ (žymintis įstatymų leidžiamąją valdžią), „antroji valdžia“ (žymintis vykdomąją valdžią) ir „trečioji valdžia“ (žymintis teisminę valdžią). *Tai daugiau negu neteisinga: Konstitucijos požiūriu visos valdžios yra lygios* ir turi būti pakankamai savarankiškos, tarp jų turi būti pusiausvyra. Akivaizdu, kad pusiausvyra būtų neįmanoma tarp „skirtingą svorį“ turinčių valdžios šakų.

Valdžių padalijimo principas kaip determinacinis principas diktuoja reguliavimo kryptį visai statutinei teisei. Jis svarbus ir mokslo požiūriu, nes jo įtvirtinimas arba neįtvirtinimas, taip pat valdžių padalijimo konkrečioje šalyje ypatumai leidžia valstybes pagal valdymo formą priskirti tam tikram tipui – parlamentinėms, prezidentinėms arba pusiau prezidentinėms valstybėms (respublikoms). Toks priskyrimas veikiau yra politologinės, bet ne teisinės, diskusijos objektas. Vis dėlto reikia paminėti, kad Konstitucinis Teismas viename iš nutarimų yra įvardijęs Lietuvą kaip parlamentinę respubliką, turinčią ir pusiau prezidentinės respublikos bruožų¹. Tokia formuluotė iš esmės neužkerta kelio Lietuvos Respublikos valdymo formą klasifikuoti kaip pusiau prezidentinę, nors kai kuriais požiūriais ir skirtingą nuo „klasikinio“ pusiau prezidentizmo, būdingo Prancūzijai². Apskritai, nepanašu, kad diskusijos, kokiai valdymo formai

¹ Žr. Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo 1998 m. sausio 10 d. nutarimą.

² *Kūris E.* Politinių klausimų jurisprudencija ir Konstitucinio teismo *obiter dicta*: Lietuvos Respublikos Prezidento institucija pagal Konstitucinio Teismo 1998 m. sausio 10 d. nutarimą. Politologija. 1998. Nr. 1; *Pugačiauskas V.* Pusiau prezidentinio institucinio mode-

priskirtina Lietuvos valstybė, greitai liautųsi.

5.4. Pasaulietinė valstybė

Pasaulietinės valstybės principas įtvirtintas net keliose Konstitucijos nuostatose, tačiau laikytinas išvestiniu. Sąvoka *pasaulietinė valstybė* Konstitucijoje nėra vartojama. Lietuvos Respublikos pasaulietiškas seka iš Konstitucijos sisteminio aiškinimo: iš Konstitucijos 26 str. įtvirtintos minties, tikėjimo ir sąžinės laisvės; 22 str. įtvirtinto privataus gyvenimo neliečiamumo; 25 str. įtvirtintos įsitikinimų ir jų raiškos laisvės; konstitucinio asmenų lygybės principo; pilietinės visuomenės konstitucinio principo; iš Konstitucijos 40 str. 1 d. nuostatų, kad valstybinės ir savivaldybių mokymo ir auklėjimo įstaigos yra pasaulietinės ir kad jose tėvų pageidavimu mokoma tikybos; kitų Konstitucijos nuostatų. Antai Konstitucijos 43 str. nustatyta, kad valstybė pripažįsta tradicines Lietuvoje bažnyčias bei religines organizacijas, o kitas bažnyčias ir religines organizacijas, – jeigu jos turi atramą visuomenėje ir jų mokymas bei apeigos neprieštarauja įstatymui ir doriai (1 d.); kad valstybės pripažintos bažnyčios bei kitos religinės organizacijos turi juridinio asmens teises (2 d.); kad bažnyčios bei religinės organizacijos laisvai skelbia savo mokslą, atlieka savo apeigas, turi maldos namus, labdaros įstaigas ir mokyklas dvasininkams rengti (3 d.); kad bažnyčios bei religinės organizacijos laisvai tvarkosi pagal savus kanonus ir statutus (4 d.); kad bažnyčių bei kitų religinių organizacijų būklė valstybėje nustatoma susitarimu arba įstatymu (5 d.); kad bažnyčių bei religinių organizacijų mokslo skelbimas, kita tikybinė veikla, taip pat maldos namai negali būti naudojami tam, kas prieštarauja Konstitucijai ir įstatymams (6 d.); kad Lietuvoje nėra valstybinės religijos (7 d.).

Konstitucinis Teismas Lietuvos kaip pasaulietinės valstybės doktriną yra išplėtojęs 2000 m. birželio 13 d. nutarime. Pagal šią doktriną valstybė turi būti *neutrali* įsitikinimų atžvilgiu, ji neturi teisės nustatyti kokią nors privalomą pažiūrų sistemą – taigi ir privalomą religinių pažiūrų sistemą. Minties, tikėjimo ir sąžinės laisvė apskritai teisinio reguliavimo dalyku tampa tik tuo mastu, kuriuo žmogus veikdamas išreiškia savo mintis ar tikėjimą. Kol jis tik išpažįsta religiją arba tikėjimą, tai yra jo neliečiamo privataus gyvenimo sritis. Tikėjimo laisvė – absoliuti žmogaus laisvė. Ne-

lio įtaka demokratijos stabilumui: Lietuvos ir Lenkijos lyginamoji analizė. Politologija. 1999. Nr. 3. Priešingas pozicijas žr.: Jarašiūnas E. Valstybės valdžios institucijų santykių problemos konstitucinėje justicijoje: daktaro disertacija. Vilnius, Lietuvos teisės akademija, 1999; Lukošaitis A. Prezidentas Lietuvos politinėje sistemoje: vietos ir galių paieškos. Politologija. 1998. Nr. 2.

ginčijama yra ir žmogaus laisvė neatskleisti savo požiūrio į tikėjimo ar netikėjimo dalykus. Valstybė turi pareigą užtikrinti, kad niekas nesikėsintų į asmens dvasios dalykus – nevaržytų jo prigimtinės laisvės pasirinkti jam priimtina religiją ar nepasirinkti jokios, pakeisti pasirinktą religiją ar jos atsisakyti. Valstybė negali nustatyti privalomų reikalavimų, kad asmuo nurodytų savo tikėjimą, požiūrį į tikėjimo dalykus. Pagal Konstituciją žmogus yra laisvas pasirinkti tą religiją arba tikėjimą, kuris priimtinas pačiam pasirenkančiajam, taip pat ir teisę nepasirinkti jokios religijos arba tikėjimo.

Valstybės pasaulėžiūrinių ir religinių neutralumą lemia konstitucinis *valstybės ir bažnyčios atskirumo principas* – pasak Konstitucinio Teismo, Lietuvos valstybės, jos institucijų ir jų veiklos pasaulietiško pamatas. Bažnyčios bei kitos religinės organizacijos nesikiša į valstybės, jos institucijų ir pareigūnų veiklą, neformuoja valstybinės politikos, o valstybė nesikiša į bažnyčių bei kitų religinių organizacijų vidaus reikalus; pastarosios laisvai tvarkosi pagal savo kanonus ir statutus (Konstitucijos 43 str. 4 d.). Bet valstybės neutralumas ir pasaulietiškas negali suteikti pagrindo diskriminuoti tikinčiuosius, varžyti jų teises ir laisves. Valstybės pasaulietiškas suponuoja ir valstybės nesikišimą į bažnyčių bei kitų religinių organizacijų vidaus gyvenimą.

Kaip minėta, Lietuvos Respublikos Konstitucijos 40 str. 1 d. nustatyta, kad valstybinės ir savivaldybių mokymo ir auklėjimo įstaigos yra pasaulietinės. Šios įstaigos privalo būti vienodai tolerantiškos, atviros ir prieinamos visų tikybų žmonėms, taip pat netikintiesiems visuomenės nariams. Konstitucijos 40 str. formuluotės „pasaulietinės“ bei „tėvų pageidavimu“ reiškia, jog Konstitucijoje yra įtvirtinta mokymo valstybinėse ir savivaldybių mokymo ir auklėjimo įstaigose *pasaulietinio turinio prezumpcija*. Ugdyti vaikus, rūpintis jų religiniu ir doroviniu auklėjimu pagal savo įsitikinimus – visų tėvų konstitucinė teisė. Pagal Konstitucijos 40 str. 1 d. valstybinėse ir savivaldybių mokymo ir auklėjimo įstaigose tėvų pageidavimu mokoma tikybos. Tai reiškia, kad tikybos mokoma tik tėvų pageidavimu (*pozityvaus deklaravimo principas*), kad valstybinės ir savivaldybių mokymo ir auklėjimo įstaigos turi pareigą užtikrinti, kad, jei yra tėvų pageidavimas, tikybos jose būtų mokoma, kad tikybos mokymas turi būti organizuojamas taip, kad nebūtų paneigiamas valstybinių ir savivaldybių mokymo ir auklėjimo įstaigų pasaulietiškas.

Tai, kad Lietuvos valstybė ir jos institucijos yra pasaulėžiūros ir religijos požiūriu neutralios, reiškia valstybės ir tikybos sričių, valstybės ir bažnyčių bei religinių organizacijų paskirties, funkcijų ir veiklos atribojimą, bet ne religijos ir tikėjimo nepripažinimą natūralia ir gerbtina visuomenės dalimi. Įstatymų leidėjas gali tam tikras religines organizacijas įvardyti kaip tradicines Lietuvoje. Bažnyčių bei kitų religinių organizacijų

įvardijimas kaip tradicinių – ypatingas jų valstybinio pripažinimo būdas. Tradicinių bažnyčių bei religinių organizacijų pripažinimo instituto konstitucinis įtvirtinimas reiškia, kad jų valstybinis pripažinimas yra neatšaukiamas. Tačiau religijos tradiciškumas jokių būdu *nėra tapatintinas su jos valstybiškumu*.

5.5. Valstybės socialinė orientacija

Valstybės socialinės orientacijos (ar kokia nors panaši) sąvoka nėra vartojama Konstitucijoje. Kaip konstitucinis principas valstybės socialinė orientacija apibendrina valstybės socialinės politikos uždavinius, atspindimus konstitucinėse nuostatose, įtvirtinančiose valstybės socialinius išsipareigojimus, žmonių ekonomines ir socialines teises ir jų garantijas. Socialiai orientuota valstybė yra tokia, kuri siekia pagal išgales padėti spręsti socialines problemas, o ne tik atlieka „naktinio sargo funkciją“. Tai valstybė, reguliuojanti ekonomiką, bet – ne komanduojanči ūkiniam procesams ar juos administruojanti.

Lietuvos konstitucinės sistemos kontekste socialiai orientuotos valstybės sąvoka kur kas priimtinesnė už jau minėtą (žr. 244–245 psl.) socialinės valstybės sąvoką dėl mažiausiai dviejų priežasčių: 1) valstybės socialinė orientacija remiasi į visuomenės išgales, ekonominės ir socialinės teisės yra ribotai konstituciškai garantuojamos, jos daugiausia užtikrinamos tik tuo mastu, kuriuo įtvirtintos Konstitucijoje ir įstatymuose; 2) socialinės valstybės sąvokos išvengė ir Konstitucijos kūrėjai, siekdami nesukelti asociacijų su kai kurių kitų valstybių, dėl ekonominio išsivystymo pajėgių užtikrinti didesnes socialines garantijas (pvz.: Vokietijos, Ispanijos), konstitucine frazeologija.

Tad socialiai orientuota valstybė netapatintina su socialine, juolab su gerovės valstybe. Teisės požiūriu taip plačiai šią sąvoką vartoti, be abejo, būtų rizikinga: gerovės valstybės kategorija atspindi ne tik valstybės socialinę orientaciją, bet ir *faktinę* ekonominę bei socialinę situaciją, tuo tarpu konstitucinis valstybės socialinės orientacijos principas – pirmiausia *teisiskai įtvirtintą siekiamybę*, bet – tokią siekiamybę, kurią *realu* įgyvendinti. Pažymėtina, kad net daugelio turtingų Vakarų valstybių konstitucinės justicijos institucijos vengia tokio plataus socialinės valstybės sąvokos interpretavimo, jos tapatinimo su gerovės valstybe. Pvz., Vokietijos Konstitucinis Teismas valstybės socialinius išsipareigojimus traktuoja daugiau kaip siekius aktyviai spręsti socialines problemas, bet ne kaip teisinius pažadus joms išspręsti. Yra ir priešinga tendencija: antai Italijos Konstitucinis Teismas kai kurias socialines teises yra traktavęs kaip tie-

siogiai taikomas teisės¹.

Kiekvienoje valstybėje įvairi socialinės orientacijos samprata turi tik tam kraštui būdingų ypatumų. Kai kuriose iš jų konstitucinės socialinės garantijos nustatytos tokios plačios, kad leidžia šias valstybes vadinti socialinėmis valstybėmis. Lietuvos Respublikos Konstitucijoje įtvirtinta valstybės socialinė orientacija taip pat turi potencijos evoliucionuoti taip, kad valstybė būtų traktuojama kaip socialinė valstybė, tačiau tam būtina sąlyga – esminis, kokybinis ūkio pakilimas, leidžiantis plėtoti ir įstatymuose vis plačiau įtvirtinti socialinių garantijų sistemą. Per anksti ėmus traktuoti mūsų valstybę kaip socialinę valstybę, tik būtų sukompromituota socialinės valstybės idėja.

Lietuvos Respublikos Konstitucijoje įtvirtinta nemaža socialinių ir ekonominių teisių ir su jomis susijusių principų: valstybinė šeimos, motinystės, tėvystės ir vaikystės sauga ir globa (38 str. 2 d.); valstybinė šeimų, auginančių ir auklėjančių vaikus namuose, globa bei paramos joms teikimas (39 str. 1 d.); mokamos atostogos dirbančioms motinoms iki gimdymo ir po jo, palankios darbo sąlygos ir kitos lengvatos (39 str. 2 d.); privalomas mokslas asmenims iki 16 metų (41 str. 1 d.); nemokamas mokymas valstybinėse ir savivaldybių bendrojo lavinimo, profesinėse bei aukštesniosiose mokyklose (41 str. 2 d.); visiems pagal kiekvieno sugebėjimus prieinamas aukštasis mokslas, kuris valstybinėse aukštosiose mokyklose yra nemokamas gerai besimokantiems piliečiams (41 str. 3 d.); asmens ūkinės veiklos laisvė ir iniciatyva (46 str. 1 d.); vartotojo interesų gynimas (46 str. 5 d.); teisė pasirinkti darbą bei verslą bei teisė turėti tinkamas, saugias ir sveikas darbo sąlygas, gauti teisingą apmokėjimą už darbą ir socialinę apsaugą nedarbo atveju (48 str. 1 d.); dirbančiųjų teisė į poilsį ir laisvalaikį (49 str. 1 d.); profsąjungų kūrimosi laisvė ir savarankiškumas (50 str.); teisė streikuoti (51 str.); valstybės laiduojama piliečių teisė gauti senatvės ir invalidumo pensijas, socialinę paramą nedarbo, ligos, našlystės, maitintojo netekimo ir kitais įstatymų numatytais atvejais (52 str.); teisė į nemokamą medicinos pagalbą valstybinėse gydymo įstaigose (53 str. 1 d.) ir kt.

Beveik visos šios nuostatos formuluojamos nenurodant *specialių* garantijų (tokia specialia garantija, žinoma, nelaikytina 30 str. 1 d. įtvirtinta asmens teisė kreiptis į teismą, kad būtų apgintos pažeidžiamos konstitucinės teisės ar laisvės). Nesant numatytų specialių ekonominių garantijų, minėtos teisės traktuotinos veikiau kaip valstybės „tikslų įsipareigojimai“. Svarbu ir tai, kad kai kurios iš minėtų teisių pagal Konstituciją gali

¹ Baltutytė E. Socialinės–ekonominės teisės ir Konstitucija: Kai kurie lyginamieji aspektai // Konstitucija, žmogus, teisinė valstybė. Vilnius: Lietuvos žmogaus teisių centras, 1998. P. 168–169,

būti ribojamos arba įstatymais gali būti nustatoma jų realizavimo tvarka. Teisės streikuoti „apribojimus, įgyvendinimo sąlygas ir tvarką nustato įstatymas“ (51 str. 2 d.). „Piliečiams teikiamos nemokamos medicinos pagalbos valstybinėse gydymo įstaigose teikimo tvarką“ – taip pat nustato įstatymas (53 str. 1 d.). Parama šeimoms, auginančioms ir auklėjančioms vaikus namuose, teikiama „įstatymo nustatyta tvarka“ (39 str. 1 d.). Ir pan. Taigi įstatymų leidėjas šioje srityje turi ganėtinai plačią diskreciją, taip pat, nustatydamas tam tikrą teisinį reguliavimą, gali ir atsižvelgti į realias valstybės ekonomines, finansines galimybes.

Šiame kontekste paminėtina, kad Konstitucinis Teismas pripažino neprieštaraujančia Konstitucijai Švietimo įstatymo nuostatą, kad ugdymas valstybinėse ir savivaldybių ikimokyklinėse įstaigose (išskyrus vaikų globos), taip pat papildomo ugdymo institucijose yra iš dalies apmokamas. Šiuo atveju buvo argumentuojama taip: „valstybė (jos institucijos) turi pareigą užtikrinti, kad visi asmenys iki 16 metų turėtų realias galimybes įgyti nemokamą išsilavinimą valstybinėse arba savivaldybių bendrojo lavinimo, profesinėse ar aukštesniosiose mokyklose, kad mokymas šiose įstaigose būtų visiems vienodai prieinamas. Mokymas – sudedamoji ugdymo dalis. Ugdymas – labai įvairialypis procesas, kurį lemia įvairūs veiksniai: šeimos įtaka, pedagogų ir mokymo bei auklėjimo įstaigų veikla, visuomenės ir šeimos vertybės, visuomenėje vykstantys socialiniai, demografiniai, ekonominiai, politiniai, kultūriniai procesai, valstybės finansinės, organizacinės bei infrastruktūros galimybės ir kt. Ugdymo kryptingumą, kokybę ir įvairiapusiškumą privalo užtikrinti ne tik Konstitucijoje nurodytos valstybinės ir savivaldybių mokymo ir auklėjimo įstaigos, bet ir tėvai (globėjai), turintys konstitucinę teisę rūpintis vaikų (globotinių) religiniu ir doroviniu auklėjimu pagal savo įsitikinimus bei konstitucinę pareigą juos auklėti dorais žmonėmis ir ištikimais piliečiais, iki pilnamestės išlaikyti. Realizuodami šias konstitucines teises ir pareigas, tėvai (globėjai) negali neprisiiimti dalies vaikų ugdymo išlaidų“; „papildomas ugdymas pirmiausia sietinas ne su Konstitucijoje garantuojamu nemokamu bendrojo, profesinio, aukštesniojo išsilavinimu arba su kompetingų valstybės ar savivaldybių institucijų, pačių valstybinių ir savivaldybių mokymo ar auklėjimo įstaigų parengtais ar aprobuotais (patvirtintais) mokymo planais (programomis), bet su pačių moksleivių (jų tėvų, globėjų) noru. Todėl pagrįsta yra nuostata, kad ugdymas papildomo ugdymo institucijose yra iš dalies mokamas. Šią ugdymo išlaidų dalį valstybė gali, bet ne privalo prisiimti. Kita vertus, ši nuostata nereiškia, kad valstybės ar savivaldybių institucijos, atsižvelgdamos į visuomenės (gyventojų) poreikius bei valstybės (savivaldybių) finansines ir organizacines galimybes, negali steigti ir išlaikyti, kitaip remti valstybinių (savivaldybių) papildomo ugdymo įstaigų“ (Konstitucinio Teismo 2000 m. birželio 13 d.

nutarimas).

Nepaisant santykinai gausios jurisprudencijos, skirtos socialiniams įstatymams, socialinės valstybės kaip konstitucinio principo doktrina yra labai fragmentiška. Iš bendrų teorinių teiginių paminėtina Konstitucinio Teismo pozicija, kad „socialinės apsaugos priemonės išreiškia visuomenės solidarumo idėją“, „padeda asmeniui apsisaugoti nuo galimų socialinių rizikų“, tačiau, kita vertus, „solidarumo principas nepaneigia asmeninės atsakomybės už savo likimą“ (Konstitucinio Teismo 1997 m. kovo 12 d. nutarimas). Bet doktrinoje nevartojama ne tik socialinės valstybės, bet ir socialinės orientacijos sąvoka. Todėl pripažįstant konstitucinę valstybės socialinės orientacijos įtvirtinimą kaip neginčijamą faktą, sunku vienareikšmiai teigti, kad socialinės valstybės principas tolygiai su kitais *jau* yra įtvirtintas. Tokią prielaidą galima daryti tik atsižvelgiant į bendrą šios srities jurisprudencijos tendenciją traktuoti socialinių teisių konstitucinį įtvirtinimą kaip valstybės *konstitucinius įsipareigojimus* socialinėje srityje.

Nagrinėjant detaliau, galima pastebėti, kad ir ši tendencija nėra neprieštaringa. Antai Konstitucijos 46 str. 3 d. nustatyta, kad valstybė reguliuoja ūkinę veiklą taip, kad ji tarnautų bendrai tautos gerovei. Aiškinant šią nuostatą, doktrinoje pažymima, kad „asmens ūkinės veiklos laisvė nėra absoliuti. Ją įgyvendinant įvairiais atžvilgiais paliečiami visuomenės interesai, todėl valstybė reguliuoja ūkinę veiklą“, kad šioje nuostatoje „yra įtvirtintas konstitucinis principas, nubrėžiantis ūkinės veiklos reguliavimo kryptis, būdus, ribas. Tautos gerovę paprastai atspindi materialinių gėrybių vartojimas. Tačiau Konstitucijos sąvoka „bendra tautos gerovė“ neturėtų būti aiškinama atsižvelgiant tik į individo materialinių poreikių tenkinimą. Apie bendrą tautos gerovę galima spręsti pagal tautos socialinę raidą, žmogaus saviraiškos galimybes. Sąvokos „bendra tautos gerovė“ turinys kiekvienu konkrečiu atveju atskleidžiamas atsižvelgiant į ekonominius, socialinius bei kitus svarbius veiksnius“ (Konstitucinio Teismo 1999 m. spalio 6 d. nutarimas). Taigi linkstama interpretuoti bendros tautos gerovės sąvoką taip, kad ji *savaimė nesuponuotų* valstybės pareigos laiduoti to, ko ji šiandien objektyviai nesugeba laiduoti – nustatyti ir garantuoti racionalų, pagrįstą, ne fiktyvų pragyvenimo minimumą, užtikrinti kiekvienam žmogui normalias gyvenimo sąlygas, privalomą socialinę draudimą (nors tam tikroms gyventojų grupėms jis nustatytas įstatymu) ir t.t. Tai atsargi, apdairi pozicija, neįduodanti į rankas „teisinio ginklo“ populistiniams kritikams.

Kita vertus, doktrinoje nurodoma ir tai, kad „Konstitucijos 52 straipsnio norma, numatanti, kad valstybė laiduoja piliečių teisę gauti senatvės ir invalidumo pensijas, socialinę paramą nedarbo, ligos, našlytės, invalidumo, maitintojo netekimo ir kitais įstatymų nustatytais atve-

jais“ reiškia, jog „socialinei pagalbai <...> pripažįstamas konstitucinės vertybės statusas“ (Konstitucinio Teismo 1997 m. gruodžio 3 d. nutarimas). Teigiama, kad šiomis Konstitucijos nuostatomis „išreiškiamas valstybės socialinis pobūdis, o socialiniam aprūpinimui, t.y. visuomenės prisidėjimui prie išlaikymo tų savo narių, kurie negali dėl įstatymuose numatytų svarbių priežasčių apsirūpinti iš darbo ir kitokių pajamų arba yra nepakankamai aprūpinti, pripažįstamas konstitucinės vertybės statusas“, bei kad tokia valstybės socialinių funkcijų samprata atitinka „Lietuvos valstybės konstitucinę tradiciją, kurios ištakos yra 1922 m. Konstitucijoje, numačiusioje, kad valstybė tam tikrais įstatymais saugo dirbantįjį ligoje, senatvėje, įvykus nelaimingam atsitikimui ar trūkstant darbo“ (Konstitucinio Teismo 1997 m. kovo 12 d. nutarimas). Pagaliau: „Konstitucijos 48 straipsnio 1 dalyje įtvirtinta asmens laisvė rinktis darbą ar verslą. Tai viena iš būtinų sąlygų žmogaus, asmenybės gyvybiniam poreikiams tenkinti, deramai padėčiai visuomenėje užsitikrinti. Kita vertus, tokia konstitucinė kiekvieno žmogaus teisė suponuoja valstybės pareigą sudaryti atitinkamas teises, socialines, organizacines prielaidas šiai teisei įgyvendinti“ (Konstitucinio Teismo 1999 m. kovo 4 d. nutarimas). Tai leidžia, tegu ir su didelėmis išlygomis, teigti, kad Konstitucijos nuostatų, reglamentuojančių ekonominius ir socialinius santykius interpretavimas kaip konstitucinio socialinės valstybės principo palengva skinasi kelią konstitucinėje doktrinoje.

5.6. Valstybės geopolitinė orientacija

Konstitucinės doktrinos, plėtojančios geopolitinės orientacijos principą, kol kas nėra. Ne politologiniame (tarptautinių santykių), bet konstitucinės teisės kontekste apie jį nėra net plačiau rašyta. Tačiau pačioje Konstitucijoje Lietuvos geopolitinė orientacija kaip principas aiškiai ir nedviprasmiškai įtvirtinta dviem aspektais – *negatyviuoju* ir *pozityviuoju*.

Negatyvusis: Konstituciniame akte „Dėl Lietuvos Respublikos nesiungimo į postsovietines Rytų sąjungas“ deklaruojamas ketinimas „puoselėti abipusiškai naudingus ryšius su kiekviena valstybe, anksčiau buvusia SSRS sudėtyje, tačiau niekada ir jokių pavidalu nesijungti į jokiais buvusios SSRS pagrindu kuriamas naujas politines, karines, ekonomines ar kitokias valstybių sąjungas bei sandraugas“. Veikla, kuria siekiama įtraukti Lietuvos valstybę į tokias sąjungas ar sandraugas, laikoma priešiška Lietuvos nepriklausomybei, ir atsakomybė už ją nustatoma pagal įstatymus. Be to, šiame akte nustatyta, kad Lietuvos Respublikos teritorijoje negali būti jokių Rusijos, Nepriklausomų Valstybių Sandraugos ar į ją įeinančių valstybių karinių bazių ir kariuomenės dalinių, taip pat kad Lietuvos Respublikos teritorijoje negali būti jokių Rusijos, Nepriklau-

somų Valstybių Sandraugos ar į ją įeinančių valstybių karinių bazių ir kariuomenės dalinių. Chronologiškai šis Konstitucinis aktas aplenkė pačią Konstituciją (jos „pagrindinį“ tekstą), tačiau teisinio turinio požiūriu pastaroji nuostata (dėl karinių bazių ir kariuomenės dalinių) sustiprina ir nurodytų valstybių atžvilgiu sukonkretina bendresnę Konstitucijos 137 str. nuostatą, kad „Lietuvos Respublikos teritorijoje negali būti <...> užsienio valstybių karinių bazių“. Taigi *negatyviaja* prasme geopolitinės orientacijos principas nubrėžia ribas, kurių Lietuvos valstybė, dalyvaudama globalinės ar regioninės tarptautinės integracijos procesuose, negali peržengti.

Pozityvusis geopolitinės orientacijos principo aspektas matyti iš Konstitucijos 47 str. 2 d.: „Savivaldybėms, kitiems nacionaliniams subjektams, taip pat tiems ūkinę veiklą Lietuvoje vykdančioms užsienio subjektams, kurie nustatyti konstitucinio įstatymo pagal Lietuvos Respublikos pasirinktos europinės ir transatlantinės integracijos kriterijus, gali būti leidžiama įsigyti nuosavybėn ne žemės ūkio paskirties žemės sklypus, reikalingus jų tiesioginei veiklai skirtiems pastatams ir įrenginiams statyti bei eksploatuoti. Tokio sklypo įsigijimo nuosavybėn tvarką, sąlygas ir apribojimus nustato konstitucinis įstatymas“. Formuliuotė „Lietuvos Respublikos pasirinktos europinės ir transatlantinės integracijos“ prasminga savaime, net ir be minėtame Konstitucijos straipsnyje reglamentuojamų nuosavybės santykių konteksto; ji reiškia valstybės geopolitinės integracijos krypties nustatymą ir *aktyvios* veiklos šia linkme skatinimą. Dėl to ji laikytina labai svarbiu ir savarankišku konstituciniu principu. Nurodytame konstituciniame įstatyme (Lietuvos Respublikos Konstitucijos 47 str. 2 d. numatyto žemės sklypų įsigijimo nuosavybėn subjektų, tvarkos, sąlygų ir apribojimų konstituciniame įstatyme) sukonkretinama, kokie užsienio subjektai pripažįstami atitinkantys europinės ir transatlantinės integracijos kriterijus: Lietuvos pasirinktos europinės ir transatlantinės integracijos kriterijus atitinka užsienio subjektai, kurie pagal kilmės požymius yra iš: 1) valstybių, priklausančių Europos Sąjungai, arba valstybių Europos sutarties dalyvių, įsteigusių asociaciją su Europos bendrijomis ir joms priklausančiomis šalimis narėmis; 2) valstybių, kurios šio įstatymo priėmimo momentu yra Ekonominio bendradarbiavimo ir plėtros organizacijos (OECD) arba Šiaurės Atlanto sutarties organizacijos narės.